

SADRŽAJ

TEMA BROJA

NASILJE U PORODICI

Reagovanje policije na nasilje u porodici

- teorijski okvir i strana iskustva -

Dr Slobodanka Konstantinović-Vilić, Dr Nevena Petrušić 3

Osobnosti i posledice psihopatskog nasilja u porodici

Dr Danka Radulović 11

Nasilje nad ženama kao rizik za socijalnu transformaciju

Mr Vesna Miletić-Stepanović 21

OSTALE TEME

Vidovi i oblici trgovine ljudima

Mr Saša Mijalković 33

Psihološke radionice sa izbeglicama - posebna iskustva u radu sa starim osobama

Dr Miomira Kostić, Radmila Đorđević 43

NAUČNI SKUPOVI I STRUČNI SASTANCI

Godišnja konferencija Britanskog kriminološkog društva

Dr Vesna Nikolić-Ristanović 49

Okrugli sto: "Podrška žrtvama – svedocima u krivičnom postupku"

Jasmina Nikolić 50

PRIKAZI KNJIGA

Slobodanka Konstantinović-Vilić, Nevena Petrušić

Krivično delo nasilja u porodici:

Pravna praksa u Republici Srbiji

Dr Miomira Kostić 55

Vesna Nikolić-Ristanović, Nataša Hanak

Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti

Ivana Vidaković 58

Wade Mansel, Belinda Metevard, Alan Thomson

A Critical Introduction to Law

Mr Slađana Jovanović 61

DR SLOBODANKA KONSTANTINOVIĆ-VILIĆ

DR NEVENA PETRUŠIĆ*

Reagovanje policije na nasilje u porodici - teorijski okvir i strana iskustva -

Rad je posvećen sagledavanju delovanja i intervencije policije u slučajevima prijavljenog nasilja u porodici. Imajući u vidu specifičnost odnosa izvršioca i žrtve nasilja u porodici, težinu nastalih posledica, kao i činjenicu da je, prilikom intervencije, policija prvi državni organ koji "narušava" sferu privatnosti porodice, od izuzetnog je značaja proučiti način delovanja policije, utvrditi stepen njene efikasnosti i ispitati koji su to faktori od kojih zavise efekti policijske intervencije. U radu je ukazano na politiku reagovanja policije na nasilje u porodici u pojedinim stranim uporednim sistemima (Velika Britanija, SAD, Australija). Posebna pažnja posvećena razmatranju delatnosti koje policija preduzima prilikom prikupljanja potrebnih podataka o izvršenom nasilju, žrtvi i učiniocu, načinu reagovanja policije radi sprečavanja recidiviranja nasilja, kao i njenoj odgovornosti i zadacima koje ima prilikom intervencije.

Ključne reči: policija, nasilje u porodici, zakoni, protokoli o postupanju

Uvod

Sve do šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka, dominiralo je shvatanje da je „dom čovekova tvrđava“, da je nasilje nad ženama izvršeno u okviru porodice privatna stvar i da konflikte, ukoliko se ne radi o nanošenju težih povreda ili lišenju života, treba da reše isključivo bračni partneri u okviru porodice. Smatralo se da ne postoji potreba i opravdanje za bilo kakvu spoljnu intervenciju državnih organa i institucija, da pravnu zaštitu treba pružiti samo kad u okviru privatne sfere nije moguće ništa drugo učiniti. Pravo na privatnost bilo

je garantovano kao jedno od univerzalnih ljudskih prava, što je isključivalo delovanje državnih institucija u slučajevima svih oblika nasilja izvršenih u okviru porodice. U većini zemalja, u slučajevima nasilja u porodici policija uopšte nije intervenisala hapšenjem nasilnika, iako je to činila u ostalim slučajevima nasilja. U policijskoj kulturi pridavao se mali značaj postupanju u slučajevima porodičnog nasilja; većina policajaca verovala je da je porodične konflikte najbolje rešavati unutar porodice, tako da policijska intervencija u slučajevima porodičnog nasilja nije bila „popularna“, niti se smatrala „pravim“ policijskim poslom jer nije donosila nagrade.¹

Akcije ženskih pokreta sedamdesetih godina, zajedno sa razvojem zastupanja i zalaganja za prava žrtava zločina, posebno žrtava silovanja i nasilja u porodici, predstavljali su osnovu za promenu pristupa nasilju u porodici. Ženske grupe su lobirale za uvođenje krivičnopravne zaštite žrtava nasilja i istovetan ili stroži pristup izvršiocima nasilja u porodici u odnosu na nasilja van porodice. Zahvaljujući, pre svega, njihovom radu i zalaganju, danas preovlađuje shvatanje da je nasilje u porodici kriminalitet, da činjenica što se ono odigrava kod kuće ne umanjuje društvenu opasnost ove kriminalne pojave i da porodica u kojoj postoji nasilje ne može da bude zaštićena domenom privatnosti. Razlika u zakonskom tretiranju nasilja koje se vrši u sferi javnog života i nasilja u porodici danas je sve manja, dok je nasilje između suprotnih polova postalo tema od javnog interesa mnogo više nego ikada ranije. Kada je u Direktivi Međunarodnog udruženja šefova policije 1976. godine naglašeno da „zlostavljanje supruge ne treba smatrati zločinom bez žrtve“ (Braun 1987, 168), policijska odeljenja u

* Dr Slobodanka Konstantinović-Vilić je redovni, a dr Nevena Petrušić vanredni profesor na Pravnom fakultetu u Nišu. E-mail: vidav@bankerinter.net i adis@bankerinter.net

1 Erez, E. (2002) Domestic Violence and the Criminal Justice System: An Overview, http://www.nursing_world.org/oj/n/topic/17/tpc/17_3.htm

mnogim američkim državama usvojila su politiku hapšenja nasilnika, ukazujući na to da je ova mera daleko efikasnija od svih drugih, posebno savetovanja i razdvajanja, kad je reč o smanjivanju broja ponovljenih zlostavljanja u okviru porodice.² Novi zakoni, doneti devedesetih godina XX veka, daju legitimitet pojačanoj policijskoj intervenciji u privatnu porodičnu sferu ukoliko je ispoljeno nasilje.

Politika države prema porodičnom nasilju

U toku sedamdesetih godina XX veka, u Velikoj Britaniji i SAD, feministički pokret javno je ukazao na problem nasilja muškaraca nad ženama u braku. Pokrenuta su empirijska istraživanja o osnovnim obeležjima i vrstama porodičnog nasilja i evaluirana rešenja koja postoje u krivičnopravnim sistemima i efekti njihovog dejstva u slučajevima porodičnog nasilja.³ Istraživanjima, koja su vršile uglavnom autorke feminističke orijentacije, utvrđeno je da je policija bila nezainteresovana da interveniše u većini slučajeva porodičnog nasilja. Zbog toga su one u svojim radovima ispitale ulogu pojedinih policijskih službenika, uključujući i uticaj policijskog operativca koji prvi prisustvuje sceni nasilja i donosi odluku o tome da li će podneti prijavu protiv osumnjičenog.⁴ U pojedinim studijama analizirani su policijski dosijei, dok su u drugim predmet razmatranja bili prikupljeni podaci iz izjava žena žrtava nasilja, kao i upitnici koje su one popunjavale.

Sva istraživanja su pokazala da je krivično gonjenje preduzimano prema malom broju izvršilaca nasilja u porodici, da je još manji broj izvršilaca nasilja u porodici bio uhapšen, čak i kada je žrtva saradivala sa policijom, kao i da su žrtve bile nezadovoljne radom policije. Istraživanja su, takođe, ukazala na činjenicu da je čak i onda kad je došlo do pokretanja postupka, izvršeno delo tretirano kao delo sa manjim stepenom društvene opasnosti i manje težim posledicama, iako su činjenice i dokazi ukazivali na sasvim suprotno. U jednom od istraživanja⁵ oštroj kritici podvrgnuta je praksa poli-

cije koja u „knjigama incidenata“ konstatuje dela porodičnog nasilja, ali uglavnom prikriva ozbiljnije povrede nad ženama.

Rezultati izvršenih istraživanja bili su povod da se u mnogim zemljama organizuju kampanje koje su imale za cilj da tvorcima zakona budu upoznati sa fenomenom nasilja u porodici i budu senzibilisani da pristupe reformi zakonodavstva. Kampanje su bile veoma uspešne, tako da je u poslednjih par decenija došlo da radikalnih promena u društvenom pristupu svim oblicima nasilja nad ženama, kao i u shvatanjima javnosti o ulozi države kao regulatora ponašanja unutar same porodice. Feministički inspirisana istraživanja (uglavnom radovi Susan Edwards, Elizabeth Stanko, i Rebecca i Russel Dobash), uz podršku advokata zlostavljanih žena i pojedinih ženskih organizacija za pomoć ženama žrtvama porodičnog nasilja, uticali su na vlade u pojedinim zemljama da ponovo razmotre svoja shvatanja i zakonska rešenja u pogledu društvene opasnosti svih oblika nasilja nad ženama u porodici.

Do promena u stavu države prema porodičnom nasilju došlo je u Velikoj Britaniji 1975. godine, posle sastanka Preliminarnog Komiteta čija je tema bila nasilje u braku.⁶ Za razliku od ranijeg stava da je važno očuvati jedinstvo među supružnicima i da policija ne bi trebalo da hapsi muškarce koji su ispoljavali nasilje prema svojim partnerkama, na ovom sastanku je preporučeno da se nasilje u porodici tretira na isti način i sa istom ozbiljnošću kao i napad na javnom mestu. Zaključeno je da policija mora da vodi statistiku i da bude spremna da uhapsi nasilnika na licu mesta, ukoliko postoji očigledan dokaz o fizičkoj povredi žrtve. U periodu 1976-1978. godine, Parlament je doneo tri zakonska dokumenta kojima je regulisana bolja policijska zaštita žrtava nasilja, kao i pružanje pomoći zlostavljanim ženama hapšenjem nasilnika, iseljavanjem nasilnika iz kuće i obezbeđivanjem smeštaja žrtavama porodičnog nasilja.

Značajan pravni akt donet je 1990. godine u Velikoj Britaniji, pod nazivom Home Office Circular (No. 60). U njemu se naglašava da sve slučajeve fizičkog, seksualnog i emocionalnog zlostavljanja u porodici treba zabeležiti i istražiti, na isti način na koji bi se to učinilo da nije izvršeno u okviru porodice. Savetovano je da policija vodi preciznu evidenciju svih prijava nasilja u porodici da bi policijski službenici jednostavno i brzo mogli da pretraže sve neophodne podatke i informacije. Policajcima je, takođe, preporučeno da promene stav prema žrtvama, da pokažu razumevanje i

2 Egan, N.: The Police Response to Spouse Abuse, <http://www.lib.jjay.cuny.edu/research/spouse.html>

3 Hoyle, C. (2000) *Negotiating Domestic Violence, Police, Criminal Justice and Victims*, Oxford University Press, ISBN 0-19-826773-8, str. 3.

4 Edwards, S. S. M. (1989) *Policing "Domestic" Violence: Women, the Law and the State*, London, cit. prema Hoyle, C., op. cit. str. 3.

5 Chatterton, M. (1981) *Report of the Royal Commission on Criminal Procedure*, London, cit. prema Hoyle, C., op. cit. str. 4.

6 Hoyle, C., op. cit. str. 2.

spremnost da pruže potrebne informacije o društvenim i državnim institucijama gde žrtve mogu da potraže pomoć. U ovom dokumentu ukazano je i na mogućnost organizovanja specijalnih jedinica policije, koje bi trebalo da postupaju isključivo u slučajevima nasilja u porodici i da se povezuju sa ostalim agencijama koje se bave istom problematikom. U toku 1991. godine, u Engleskoj i Velsu usvojene su nove zakonske odredbe o nasilju u porodici, a praksu policije i odnos prema nasilju u porodici, menjali su, u izvesnoj meri, lokalni zakoni i preporuke, kojima je bilo predviđeno da „prestupnike treba uhapsiti i držati ih u zatvoru do suđenja, ako postoje dokazi o povredi“.

U većini australijskih država, sve do sedamdesetih godina XX veka, žene žrtve porodičnog nasilja bile su praktično bez pravne zaštite, iako je prebijanje supruge utvrđeno kao kriminalno ponašanje još krajem XIX i početkom XX veka. Pretučena žena sa modricama, koja bi se obratila okružnom sudu u najvećem broju slučajeva dobila bi ukor „da ide kući i lepo se ponaša“ ili „da treba da se pomiri sa mužem“. Preovlađivalo je shvatanje da je nasilje prema ženi u porodici stvar građanskog, a ne krivičnog prava, da ne treba preduzimati nikakve zakonske mere zbog „domaće“ prirode ovog nasilja, kao i da muž protiv koga se vodi krivični postupak ne treba da bude osuđen i kažnjen, već pušten kući, uz preporuku „da se lepo ponaša“. Retki su bili slučajevi da muškarca nasilnika osude, još ređi da bude osuđen na kaznu zatvora.⁷ Ovakav stav sudova prilikom procesuiranja nasilja u porodici uticao je na primenu zakona od strane policije. Bila je veoma mala verovatnoća da će policija da reaguje, tako da su zlostavljane žene, koje su zvale policiju u pomoć, dobijale odgovor da policija ne može ništa da uradi, da se radi o privatnoj stvari i da ne može da ulazi na privatni posed.⁸

Promene zakona 1984. godine u Novom Južnom Velsu omogućile su da policija, po dobijanju poziva da interveniše, može da se obrati sudiji radi dobijanja „telefonskog ovlašćenja“ („telephone warrant“) da uđe u kuću⁹, ukoliko joj je to bilo uskraćeno. U praksi je ova odredba zakona retko primenjivana, što se objašnjavalo malim brojem slučajeva uskraćivanja ulaska u kuću.

Međutim, i pored zakonskih promena, sporo je dolazilo do promena stavova policije u praksi. Policija je smatrala da nema svrhe izvoditi muškarca pred sud zato što je zlostavljao ženu jer žena ne želi da podnese tužbu protiv muža ili ne želi da svedoči. Istraživanja postupanja policije u slučajevima nasilja u porodici pokazala su da je uobičajena praksa da policija nagovara žene žrtve nasilja da ne svedoče protiv svojih muževa. Prilikom policijskih ispitivanja zlostavljanih žena, predočava im se da nema svrhe svedočiti jer će muž biti više uznemiren ako svedoče nego ako odustanu, da deca neće razumeti zbog čega se pojavljuje na sudu i svedoči protiv njihovog oca i da njeno svedočenje nije nikakva garancija da muž neće nastaviti da je zlostavlja.¹⁰ S obzirom na činjenicu da je državna politika u oblasti nasilja u porodici prihvatila postojanje standardnih krivično-pravnih propisa, a ne postojanje posebnih, specijalizovanih krivično-pravnih propisa za regulisanje nasilja koje se događa u porodici, u literaturi se naglašava da nasilje nad ženama pripada građanskoj ili kvazi-kriminalnoj sferi, da napadi na žene dobijaju status „domaćih“ problema, da zakon krivična dela muškaraca prema ženama svrstava u manje ozbiljnu kategoriju krivičnih dela od krivičnih dela koja vrši muškarac prema muškarcu van porodice.¹¹

Australijski Institut za kriminologiju održao je 1979. godine prvu Međunarodnu konferenciju o nasilju u porodici, koja se bavila sledećim pitanjima: 1. sociološki pogledi na nasilje u porodici; 2. načini ispoljavanja, oblici i dinamika nasilja u porodici; 3. zakon i nasilje u porodici i 4. institucije koje mogu da pomognu osobama koji se suočavaju sa nasiljem u porodici.

Posle ovog Kongresa, države širom Australije počele su detaljnije da se bave nasiljem u porodici. Najveća pažnja bila je posvećena korišćenju sudskih zabrana, „tužbi zbog narušavanja mira“ ili „naredbi o zabrani maltretiranja“ u cilju (mogućeg) popravljavanja stanja stvari i zaštite žrtava nasilja u porodici. Navedene zaštitne mere regulisane su Porodičnim zakonom (*The Family Law Act*) i žena (ili muž) mogu da se, zbog straha od ispoljavanja nasilja, izloženosti nasilju ili straha da će se nasilje ponoviti, obrate porodičnom sudu i zatraže izdavanje naredbe da ih partner više ne uznemirava, ne zlostavlja i ne ometa na bilo koji drugi način, da se ne približava njegovom/njenom mestu stanovanja ili radnom mestu. Ovakve naredbe odnose se samo na bračne parove i, ukoliko se ne poštuju, po

7 Scutt, J.(1991) Criminal Assault at Home: Policy Directions and Implications for the Future, The Faluate to enforce laws against wife beating and abuse, <http://www.infochange.net.au/wise/DVIM/>

8 Bacon & Lansdowne (1982), Jonson, Ross & Vinson (1982), Scutt (1982), cit. prema Scutt, J., op. cit. str. 187.

9 Stubbs (1985) cit. prema Scutt, J., op. cit.

10 Heti&Saton (1985), Mekaloh (1985), Skat (1983), cit. prema Scutt, J. op. cit. str. 188.

11 Scutt, J., op. cit. str. 189.

Porodičnom zakonu, postoji mogućnost hapšenja zbog kršenja naredbe. Od policije se zahteva da, ukoliko interveniše zbog kršenja naredbe, što se smatra kriminalnim prestupom, uhapsi nasilnika bez posebnog naloga.

U literaturi koja analizira zakonska rešenja, navodi se da zaštitne mere prikrivaju kriminalnu prirodu nasilja u porodici. Žena je pretučena, policija dolazi na lice mesta i kaže joj da mora da podnese zahtev za izdavanje naredbe ili će oni to uraditi umesto nje. Kad bi policija sprovođila postojeći zakon, uhapsila bi muža za kriminalni napad, bez obzira na naredbu, koju mnoge žene, a i njihovi muževi, smatraju „samo parčedom papira“. Kada žena dobije nalog da policija uhapsi muža zbog kršenja naredbe, ona je još jednom bila izložena nasilju. Policija hapsi muža i nastavlja postupak protiv njega ne zato što je napao svoju ženu i time izvršio krivično delo, već zato što je prekršio naređenje suda. Po zakonu, kršenje naredbe smatra se krivičnim delom, ali delom koje je izvršeno protiv suda, a ne protiv žene. Zapravo, muškarac se tereti za nepoštovanje suda, što podiže status i položaj suda iznad statusa i položaja žene. Prava koja je ženama dao krivični zakon nestaju sa scene jer se sada veća važnost daje pravu sudova da izdaju naređenja koja se moraju poštovati.¹²

U većini država Amerike, kao i na saveznom nivou, sve do sredine osamdesetih godina XX veka, nasilje u porodici nije bilo regulisano kao poseban tip kriminalnog ponašanja, već su za ovaj oblik kriminaliteta primenjivani standardni krivičnopravni propisi. U tom periodu, policija je primenjivala neformalno pravilo „hirurškog šava“, kada je dolazila po pozivu za nasilje u porodici. Policija bi uhapsila nasilnika kada bi žena imala takvu povredu koja je zahtevala nekoliko hirurških šavova da se rana zašije. Sredinom osamdesetih, posle niza kampanja, otvaranja skloništa za pretučene žene, zalaganja ženskih grupa, nasilje u porodici prevazilazi status lične i porodične nesreće i postaje društveni problem, oblik kriminalnog ponašanja. Države su počele da donose zakone o nasilju u porodici koji su ženama omogućavali da brže i lakše dođu do naloga za zaštitu, a policiji da može da uhapsi nasilnika bez zvaničnog podnošenja prijave od strane žrtve.¹³

U literaturi se navode tri osnovne vrste načina reagovanja policije: 1) *posredovanje* kada policija ima ulogu „mirotvorca“, savetnika na samom mestu

događaja na kome razgovara sa nasilnikom, ostaje na mestu događaja dok se nasilnik ne smiri ili se situacija ne stiša na neki drugi način ili upućuje nasilnika u ustanovu za socijalnu pomoć; 2) *hapšenje* koje je fakultativno ako policija donese takvu odluku i 3) *obavezno hapšenje* u zakonom nevedenim slučajevima nasilja u porodici.

Interesantno je pomenuti rezultate studije objavljene 1984. godine, koja se naziva „Eksperiment Mineapolis“, u kojoj je ukazano da je za smanjivanje broja ponovljenih zlostavljanja supružnika hapšenje daleko efikasnija mera od savetovanja i razdvajanja. Istraživanje rađeno u Mineapolisu pokazalo je da su nasilnici koji su proveli osam časova u zatvoru, za razliku od onih koji nisu pritvarani, u duplo manjem broju slučajeva ponavljali nasilje u periodu u narednih šest meseci. „Eksperiment Mineapolis“ je uticao na politiku hapšenja u odeljenjima policije u celoj Americi.¹⁴ Iako su autori eksperimenta u Mineapolisu predlagali da se na osnovu njihovih zaključaka usvoji politika hapšenja, a ne obaveznog hapšenja, mnogi pobornici obaveznog hapšenja pozivali su se upravo na ovaj eksperiment. Međutim, bilo je potrebno da prođe čak deset godina da bi savezna vlada u Americi osnovala Kancelariju za nasilje nad ženama pri Ministarstvu pravde i obezbedila finansijsku pomoć službama za žrtve nasilja nad ženama.¹⁵

Uloga i zadaci policije - propisi i praksa

Policija¹⁶ je poseban državni organ zadužen, pre svega, za bezbednost društva i građana, koji je istovremeno ovlašćen da u zakonom određenim slučajevima može ograničiti prava i slobode pojedinca. Uloga policije je i represivna i preventivna. Od policije se očekuje da, primenjujući svoja zakonska ovlašćenja, reaguje, na zakonom propisan način, brzo i efikasno. Kada interveniše u slučajevima porodičnog nasilja, od policije se, pre svega, očekuje da deluje u pravcu sprečavanja novog nasilja i nastanka težih posledica. Pripadnici policije trebalo bi da poseduju interpersonalne i komu-

12 Scutt, J., op. cit. str.189-190.

13 Gelles, R. (2000) „Public Policy for Intimate Violence and Child Maltreatment: A Few Successes, Many False Promises“, u: *Za život bez straha*, Beograd: Autonomni ženski centar, str. 74.

14 *Binder & Meeker (1988), Cohn & Sherman, cit prema Egan, N.: The Police Response to Spouse Abuse*, <http://www.lib.jjay.cuny.edu/research/spouse.html>.

15 *Zakon o nasilju nad ženama iz 1994.* cit. prema Gelles, R., op. cit. str. 75.

16 Termin „policija“ upotrebljava se u mnogim jezicima (na primer, francuski i engleski „police“, italijanski „polizia“, nemački „polizei“) i ima različita značenja. Različite definicije policije videti kod Bačanovik, O. (1997) *Policijata i žrtvite*, Pečatnica „2-ri Avgust S“, Štip, Skopje, str. 22.

nikacione socijalne veštine¹⁷ kako bi ostvarili autoritet bez formalne prisile i izbegli primarnu i sekundarnu viktimizaciju u odnosima sa građanima.

Prilikom ispitivanja mogućnosti drugačijeg tretmana porodičnog nasilja i nasilja van porodice, feministički opijentisani autori i autorke (Edwards 1996., Faragher 1985., Hatty 1989., Pahl 1985., Dobash and Dobash 1980., Stanko 1989., Hanmer, Radford, Stanko 1989.) ukazali su na postojanje mizoginije, na seksističke stavove policije, kao i na neprimerenu klasifikaciju žrtava na one koje su i koje nisu „zaslužile“ da budu žrtve. Zaključak ovih autora da policija nije dovoljno aktivna kada interveniše u slučajevima porodičnog nasilja i da nema adekvatan stav prema žrtvi, baziran je na činjenici da pripadnici policije ne iskazuju dovoljno sažaljenja prema žrtvama porodičnog nasilja.¹⁸

Delovanje policije treba posmatrati u kontekstu u kome ona treba da donese važne odluke. Pre svega, policija treba da prikupi potrebna obaveštenja, da otkrije i evidentira dokaze koji će opravdati pokretanje postupka i krivično gonjenje, kao i da odluči šta da preduzme da se nasilje ne bi ponovilo. Formiranje pravilne odluke policije zavisi, pored ostalog, od postojeće društvene stvarnosti i celokupnog društvenog i pravnog konteksta na relaciji policija - tužilaštvo - sud - okrivljeni - žrtva.

U jednom broju radova nastalih tokom osamdesetih godina XX veka kritikovani su formalni policijski propisi koji su savetovali policajce da nastoje da pomire sukobljene strane pre nego što konstatuju da je izvršeno krivično delo. U studijama o porodičnom nasilju tvrdilo se da je policija davala nižu stopu prioriteta pozivima koji su se ticali porodičnog nasilja, da je na ovakve pozive retko odgovarala ili da je retko sprovodila hapšenje i preduzimala neke druge represivne mere, čak i kada je upotrebljena sila mogla da opravda takvu akciju. Naglašeno je da su žene žrtve porodičnog nasilja, koje su pozvale policiju i prijavile nasilje, bile nezadovoljne i dodatno viktimizirane neodgovarajućim policijskim tretmanom. U cilju otklanjanja navedenih nedostataka, predloženo je uvođenje obuke za policajce, kako bi se prevazišli stereotipi i predrasude i stvorili uslovi za promovisanje dobre prakse u postupku policije.

17 Ilić, Z (2003) Državni organi i prevencija maloletničke delinkvencije na lokalnom nivou (2003), Strategija državnog reagovanja protiv kriminaliteta, XV Seminar prava, Budva, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, str. 121.

18 Hoyle, C., op. cit. str. 7.

Detaljno istraživanje o radu policije u slučajevima porodičnog nasilja sprovedla je Edwards (1989) 1984. i 1985. godine u dve policijske stanice. Njeno istraživanje je pokazalo da su tradicionalni stavovi prema porodičnom nasilju ostali nepromenjeni, iako je došlo do promene propisa. Bilo je očigledno, kako navodi autorka, da je zakon „simbolično služio da se njime institucionalizuje domaće nasilje, ističući principe nemešanja u porodični život i patrijarhalni autoritet kao neprikosnovene principe iznad principa zaštite supruge.“¹⁹

S druge strane, protagonisti kulturoloških teorija smatrali su da zakonska pravila i pravila policije nemaju uticaj na sam pravac delovanja policije i da zakonske reforme ne mogu znatno da promene „kulturu“ policije. Između zakonskih pravila i policijske prakse postoji značajan raskorak, što je, prema tvrdjenju McBarnet (1983), rezultat postojanja takvih zakona koji stvaraju fleksibilnu i popustljivu strukturu u okviru koje policija radi.²⁰

Postoje brojni razlozi zbog kojih policija pojedine odredbe zakona ne primenjuje u praksi: tzv. „praznine u zakonu“, neregulisanost pojedinih specifičnih situacija koje se javljaju u praksi, primena zakonskih odredbi u drugim situacijama od onih koje su predviđene, nepravilno tumačenje, diskreciono i autoritativno odlučivanje, ignorisanje „duha“ zakona i pojedinih smernica i sl. Efikasna primena zakona koji se odnose na nasilje u porodici trebalo bi da žrtvama nasilja pruži potpunu zaštitu od ovog oblika kriminaliteta. Međutim, Edwards je smatrala da postoji „javno/privatna podela“ zakona na one u teoriji i one u praksi, što utiče na različite nivoe reakcije policije na prioritete u postupanju. Iako zakon to ne predviđa, prilikom intervencije, policija tretira nasilje u porodici kao manje važno. Policajci su veoma rigorozni u sprovođenju zakona, osim u slučajevima porodičnog nasilja, kada retko interveniše, a i kada to učine, uglavnom nastoje da smire situaciju i osiguraju mir.²¹

Drugi teoretičari, posebno teoretičari kulture,²² isticali su da policijski posao uključuje diskreciono odlučivanje i da ne zavisi u velikoj meri od zakona, da je policajac u patroli „pozornik mira“ pre nego „pozornik zakona“, da mnogo više vremena provo-

19 Edwards, S. S. M. (1989) (1996) *Policing "Domestic" Violence: Women, the Law and the State*, London, Sage, *Sex and Gender in the Legal Process*, Blackstone Press, cit. prema Hoyle, C., op. cit. str. 10.

20 McBarnet, D. (1983) *Conviction*, London, Macmillan, cit. prema Hoyle, C., op. cit. str. 12.

21 Edwards, S. S. M., op. cit. str. 15.

22 Banton, M. (1964) *The Policemen in the Community*, London, Tavistock, cit. prema Hoyle, C., op. cit. str. 16.

di u održavanju mira, nadgledanju terena i pružanju neophodne pomoći po pozivu i da je "najuzbudljivija stvar prilikom patroliranja veliki broj slučajeva u kojima policajac ne primenjuje zakon".

Uloga policije, prema shvatanju ovih autora, jeste pružanje usluga i održavanje reda, što se uglavnom ne postiže samo primenom zakona. Rad policije obuhvata kontrolu kriminaliteta i primenu zakona, ali postoje i druge funkcije kao što su administrativni postupci, regulisanje funkcionisanja saobraćaja, pružanje pomoći u hitnim slučajevima, prevencija zločina, razrešavanje konflikata i drugo. Policija vodi računa o mnogim pitanjima, pružajući različite usluge građanima. Istraživanja su pokazala da policijski službenici smatraju kako pružanje usluga građanima odvraća policiju od „pravog“ rada na suzbijanju kriminaliteta. Reiss²³ je, npr. posle obavljenih intervjua sa policajcima, konstatovala da je uloga policije podeljena između primene zakona i održavanja reda i mira. Kada policija interveniše u slučajevima porodičnog nasilja, ona uglavnom teži da održi mir, preuzimajući ulogu miritelja, pre nego gonitelja.

Edwards je, takođe, kritikovala ovakvu politiku reagovanja policije, ističući da ona ne treba da preuzima ulogu socijalnog radnika i savetodavca. Policija treba da rešava konflikt, primenjujući krivičnopravne propise, a ne samo da posreduje. Odluka da li treba primeniti zakon ili ne, retko se donosi samo na osnovu poziva, već najčešće posle razgovora sa akterima događaja. Policajci u većini slučajeva ne koriste svoje legitimno pravo da upotrebe silu kako bi razrešili konflikt jer je njihov autoritet zaštićen samim tim što je opšte poznato da policija množe da upotrebi silu kada je to neophodno. Na taj način, primena zakona postaje sredstvo kojim se postiže društveni red i mir. Od stava policije prema nasilju u porodici, društvene i organizacione percepcije ove pojave, zavisi kako će policija reagovati prema nasilniku i prema žrtvi i kako će i koliko efikasno primeniti zakon.

Faktori koji utiču na način reagovanja policije

Empirijska istraživanja pokazuju da se ponašanje policije u većini slučajeva znatno razlikuje od utvrđenih standarda i preporučenih pravila postupanja. Ova pojava je posebno izražena u situacijama kada policija ima diskreciono pravo da odlučuje o hapšenju. Autorke feminističke ori-

jentacije svu pažnju usredsredile su upravo na ovu "moć" policije. Kako se navodi u pojedinim radovima, diskreciono odlučivanje policajaca ponekad je "kapricioznog" karaktera i zasnovano je na rodnim predrasudama i predrasudama u pogledu određenih tipova žrtve (Stanko 1989, Ferraro 1993). Razmatrajući granice diskrecionog odlučivanja, Hoyle (Hoyle 2000.), ukazuje na činjenicu da diskreciono ovlašćenje ne znači da policija može da krši zakon i odlučuje po svojoj slobodnoj volji, ali da je diskreciono odlučivanje uvek zavisno od kulturološke i situacione percepcije²⁴ policijskih operativaca.

Nesumnjivo je da odlučivanje policije zavisi od okolnosti svake konkretne situacije, od informacija kojima raspolaže i koje dobija na licu mesta, od ponašanja nasilnika, od stepena ugroženosti žrtve i mnogih drugih faktora. Policajac treba da pronikne u složenu porodičnu situaciju, koja je veoma dinamična i promenljiva, da od svih aktera događaja prikupi potrebna obaveštenja, sazna šta se dogodilo, da zatraži potrebna objašnjenja i od žrtve i od nasilnika i dr.

McConville, Sanders, i Leng (1991) analizirale su proces „konstruisanja slučaja“, od trenutka kada je osoba postala objekat policijske sumnje. Radi se o procesu policijskog istraživanja, u kome policajac mora da razmišlja, razume, racionalizuje, pregovara, kako bi prikupio sve neophodne elemente za optuženje i obezbedio dokaze za kasnija suđenja. Ovaj proces predmet je analize i Kemp, Norris, i Fielding (1992), koje su istraživale postupanje policije u situacijama koje ne mogu da se podvedu pod zakonsku regulativu ili koje su limitirane zakonskim, i organizacionim pravilima postupanja policije.

U radovima McConville, Sanders, i Leng i Kemp, Norris, i Fielding, koji su zasnovani na interakcionističkom pristupu, polazi se od toga da je policajac, kada stigne na mesto izvršenja porodičnog nasilja, „beli komad hartije koji čeka da bude ispisan posle razgovora sa akterima događaja“. Dok se odvija proces razgovora i pregovaranja, policajci rutinski postupaju, primenjujući pravila službe ili „pravila rada“ nastala na osnovu iskustva na terenu. Ovo rutinsko postupanje donekle struktuirano diskreciono odlučivanje u određenim situacijama porodičnog nasilja. Istraživanje koje je obuhvatilo analize priča policajaca o tome kako postupaju i odlučuju, imalo je za cilj da otkrije kakva su „pravila rada“ policije, koja rutinski oblikuju njihove odluke, kakva je njihova veza sa legalnim pravilima i zvaničnim smernicama, kao i nivo do

23 Reiss, A. J. Jr (1971) *The Police and the Public*, new Haven: Yale University Press, cit. prema Hoyle, C., op. cit. str. 16.

24 Hoyle, C., op. cit. str.18.

koga „pravila rada“ preovlađuju nad „legalnim pravilima“.

Hoyle (2000) je pokušala da problematizuje i konkretizuje koncept „pravila rada.“ Iako je ovaj termin kritikovan zbog rigidnosti i determinizma, naročito kada se koristi u kontekstu društveno-legalnog rada i legalno-formalnih pravila i propisa, Hoyle konstatuje da čak i rigidna pravila sadrže fluidne elemente i skoro uvek određuju neki pravac. U toku pregovaračke faze, različiti akteri pokušavaju da ispričaju svoju „priču“, a policija pokušava da, iz često takmičarskih i konfliktnih opisa, sazna šta se zapravo desilo, kao i šta bi se moglo dogoditi u budućnosti. Njihovo razumevanje ovih društvenih situacija, kao i konteksta u okviru koga se one dešavaju, omogućava im da dođu do određenih „radnih pretpostavki“ o tome šta se desilo, šta se trenutno dešava, kao i šta će se desiti u budućnosti. U toku ove faze objašnjavanja, zaključci se donose na osnovu toga kako policija rutinski interpretira događanja i informacije. Tek kada se donesu „radne pretpostavke“, policija postaje svesna koje „pravilo rada“ treba da primeni u datoj situaciji. Pravilo se ne može odabrati ako se pre toga ne postavi pretpostavka.²⁵ Do „radnih pretpostavki“ policija dolazi na osnovu informacija sakupljenih na terenu, kao i na osnovu unapred prikupljenih informacija. To nisu samo informacije o osumnjičenom, žrtvi i drugim stranama koje su učestvovala u sukobu, već i o samom događaju.

Odnos između „radne pretpostavke“ i „pravila rada“ je dinamički i interaktivan proces. Postoje dva tipa interakcije koji mogu da se pojave. Prvo, postoje tzv. „povratne karike“, kada „pravila rada“ ili znanje o „pravilima“ ima uticaj na „radne pretpostavke“ do kojih se došlo. Na primer, jedno „pravilo rada“ je da policija odmah hapsi drske i neprijateljski raspoložene osumnjičene, koji se konfrontiraju i verbalno sukobljavaju sa policijom. Međutim, može se dogoditi da u tom trenutku hapšenje nije poželjno jer je policijski kombi već pun osumnjičenih. Ova okolnost može da stvori još jedno „pravilo rada“ da policajac ponovo preispita situaciju i odluči da ne uhapsi osumnjičenog, ako nije bio previše nasilan. Drugi tip interakcije tiče se upotrebe „pravila rada“ kao resursa. U ovom slučaju, osumnjičenom se pretilo pravilom, zbog čega on menja svoje ponašanje. To znači da policajac u tom slučaju može da izmeni svoju pretpostavku i primeni drugo „pravilo rada“. Ukoliko se osumnjičeni drsko i bezobzirno ponaša, policajac može da mu zapretili da će ga uhapsiti ukoliko se ne smiri. Ako prihvati ovaj „savet“, osumnjičeni može

25 Hoyle, C., op. cit. str. 20.

promeniti svoje trenutno ponašanje. Shodno tome, policajac menja svoju pretpostavku, odnosno, na snagu stupa drugo pravilo koje isključuje hapšenje ako se osumnjičeni smirio i više ne pravi probleme. Na osnovu ovoga se može zaključiti da pojam „radna pretpostavka“ nije alternativa, već neophodna prethodnica pojmu „pravilo rada“.

Na formiranje „radnih pretpostavki“ takođe utiče poznavanje zakonskih propisa, pre svega krivičnog i krivičnog procesnog zakona i pravila policijske službe, što umanjuje razliku između „zakona u knjizi“ i „zakona na delu“.²⁶

Zaključna razmatranja

U Republici Srbiji nasilje u porodici inkriminisano je kao posebno krivično delo tek 2002. godine, posle višegodišnjeg procesa javnog zagovaranja i lobiranja ženskih grupa. Nesumnjivo je da u procesuiranju dela nasilja u porodici policija ima izuzetno značajnu ulogu jer od njenog rada zavisi kvantitet i kvalitet prikupljenih podataka o izvršenom delu nasilja, žrtvi i učiniocu. S druge strane, način delovanja i intervencije policije utiču na bezbednost žrtve, buduće ponašanje nasilnika, spremnost žrtve da svedoči i dr.

Istraživanja uporedne policijske prakse, čiji su rezultati izloženi u ovom radu, pokazuju da je, zbog izuzetno velike odgovornosti i kompleksnosti zadataka koje policija ima na sprečavanju recidiviranja porodičnog nasilja i procesuiranja izvršenih dela nasilja, od izuzetnog značaja definisanje posebnih pravila postupanja u slučajevima prijavljenog nasilja u porodici, čija primena obezbeđuje da policijska intervencija bude efikasna i delotvorna i da ne izazove neželjene posledice. Pored toga, istraživanja pokazuju da način reagovanja, delovanja i ponašanja policije u velikoj meri zavisi od ličnih stavova, predrasuda i stereotipnih shvatanja policijskih operativaca, s obzirom da pravila operativnog rada, čak i kad su striktna, pružaju policiji široka diskreciona ovlašćenja. Iskustva strane uporedne policijske prakse, koja se, pod uticajem argumentovanih kritika kontinuirano unapređuju, koristan su potokaz za razvoj strategije delovanja domaćih resornih državnih organa u pravcu poboljšanja načina reagovanja i delovanja policije u slučajevima nasilja u porodici. Saglasno tome, za budući rad na unapređenju policijskog delovanja i rada u domenu porodičnog nasilja od prevashodne važnosti su dva zadatka: izrada adekvatnih protokola o postupanju policije i edukacija policijskih

26 Hoyle, C., op. cit. str. 23.

operativaca koja bi obezbedila da se upoznaju sa obeležjima, strukturom i dinamikom porodičnog nasilja, da prevladaju svoje predrasude i stereotipe i steknu neophodne komunikacijske veštine.

**Slobodanka Konstantinović- Vilić, PhD
Nevena Petrušić, PhD**

**Police Response to Domestic Violence
- theoretical framework and
foreign experiences –**

This paper is dedicated to recognizing police work and intervention in the cases of domestic violence. Keeping in mind the relationship between

the offender and the victim in the cases of domestic violence, seriousness of the consequences, as well as the fact that, during the intervention, police is the first state agency which "disturbs" the sphere of family privacy, it is very important to study the way police is reacting, establish the degree of its efficiency and explore the factors that determine the efficiency of police intervention. The paper points out the policy of police response to domestic violence in some foreign systems (Great Britain, USA, Australia). Particular attention is paid to consideration of activities police is dealing with while collecting the data on the violence, victim and the offender, the way police is reacting in order to prevent new violence, as well as the responsibility and aims police has during the intervention.

DR DANKA RADULOVIĆ*

Osobnosti i posledice psihopatskog nasilja u porodici

Problemu porodičnog nasilja danas se poklanja sve veća pažnja, ali se u njegovom teorijskom razmatranju, a pogotovu praktičnom rešavanju, nikako ne sme izgubiti iz vida osobenost porodičnog nasilja jedne, prilično brojne kategorije porodičnih nasilnika, koji imaju psihopatski sklop ličnosti. Za razliku od nepsihopatskih nasilnika koji su uglavnom reaktivno nasilni, čije se nasilje dešava u određenim, za njih provokativnim situacijama, u stanjima stresa i visokog emocionalnog uzbuđenja, psihopate su u porodici prvenstveno instrumentalno nasilni. Oni proračunato, svrsishodno, svesno, namerno i hladnokrvno, bez proratne emocionalne tenzije i njenih neurofizioloških korelata pribegavaju nasilju, bilo iz želje za potpunom kontrolom, dominacijom i strahovladom, zbog narcističke povrede ili, pak, iz čiste dosade. Nemaju nikakvo osećanja krivice zbog zlodela koje počinu, a sudski određeni tretmani nose opasnost da se nasilnici još više usavrše u vršenju nasilja. Zato bi bilo neophodno da se, pre preduzimanja bilo kakve intervencije, pouzdano dijagnostikuje da li nasilnik ima psihopatsku strukturu ličnosti ili ne.

Ključne reči: psihopatija, nasilje u porodici, nasilnik, žrtva, tretman.

Uvod

Poslednjih godina izuzetno je porastao interes javnosti za problem nasilja u porodici, što je rezultiralo učestalijim krivičnim gonjenjem i porastom broja, prinudnih, sudski određenih tretmana, za ovu grupu prestupnika.¹

Međutim, u tretiranju ovog prilično rasprostranjenog vida nasilja, u potpunosti se zanemaruje jedan njegov veoma važan, po nekima i ključni seg-

ment² a to je porodično nasilje onih koji se nalaze na granici između mentalno zdravih i duševno bolesnih osoba. Ta kategorija ljudi se danas, shodno Američkoj psihijatrijskoj klasifikaciji mentalnih poremećaja *DSM-IV*³ naziva «antisocijalni poremećaj ličnosti», a mi ih od ranije znamo kao psihopati.

Mora se, naime, imati u vidu da, mada su uzroci i dinamika nasilja prema ženama i deci složeni i uključuju međusobno povezano delovanje brojnih ekonomskih, socijalnih i psiholoških faktora, postoji, već pouzdana empirijska evidencija, da psihopati čine značajnu proporciju perzistentnih porodičnih nasilnika. Osim toga, istraživanja ukazuju i na određene razlike u porodičnom nasilju psihopata u odnosu na nepsihopate koje su, i te kako relevantne za pristup u rešavanju i u penalizovanju ovog vida nasilja. Te razlike vezane su za motive violentnosti, za modus operandi, predikciju budućih napada, posledice po žrtve, ali i za ishode sudski određenih vidova korektivnog tretmana.⁴

Nažalost, psihopatija se u najširim krugovima, uključujući i stručnjake nepsihološkog i nepsihijatrijskog profila, redovno, sasvim pogrešno poistovećuje sa teškim duševnim oboljenjima- psihozama, pa se i ne shvata u kojoj je meri ovaj problem drugačiji, teži i ozbiljniji, u krajnjem, i u praksi gotovo nerešiv, kada su akteri nasilja osobe sa psihopatskim sklopom ličnosti. A one su tu, među nama, imaju izvanrednu masku zdravlja, te ih ne prepoznamo, iako su u stanju da budu znatno više i teže, malignije nasilni, nego duševni bolesnici. Zato je potrebno da, pre nego što opišemo najvažnije karakteristike psihopatskog nasilja u porodici, preciznije odredimo sam pojam psihopatija.

2 Ibid.

3 American Psychiatric Association, (1994), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (4th ed.) Washington DC: American psychiatric association.

4 Radulović, D. (2004) *Antisocijalni poremećaj ličnosti i prestupništvo*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd, Univerzitet u Beogradu, 259. str.

* Dr Danka Radulović je asistentkinja na Defektološkom fakultetu u Beogradu. E-mail:dankar@ptt.yu

1 Hare, R. (1993) *Without conscious: The disturbing world of the psychopaths among us*, New York: Guilford Press, str. 94.

Određenje psihopatije

Nema kategorije ljudi koja svojim ponašanjem više zbunjuje svoje najbliže i sve ljude sa kojima dolazi u kontakt i koja, raskorakom između onog što priča i onog što čini, tako uspešno dovodi u zabludu i stručnjake, a naročito organe gonjenja i pravosuđa, kao što je to slučaj sa psihopatama. Verovatno je zato i sama nozološka kategorija kojom su opisivani ljudi čija su glavne karakteristike: *egoizam, impulsivnost, surovost, neodgovornost i hronična nemoralnost, uprkos očuvanoj sposobnosti rezonovanja*, tokom svog istorijskog razvoja doživela brojna preimenovanja i rekonceptualizacije: od «ludila bez delirijuma», «moralnog ludila», «urođenog zločinca», «sociopate», «poremećaja ličnosti» do «antisocijalnog odnosno disocijalnog poremećaja», ali se najduže, do danas, s pravom održao pojam «psihopatija».⁵

Za razliku od kliničara psihijatarata, kriminolozi, krivičari, sudski psiholozi i psihijatri, forenzičari, vodeći autoriteti iz ovih oblasti i dalje koriste termin psihopatija,⁶ što, inače, dopušta i sama *DSM-IV* klasifikacija (zato mnogi naučnici i stručnjaci koriste oba termina sinonimno). Oni ukazuju da je konstrukt psihopatija od veće koristi i u teorijskom i u praktičnom pogledu, posebno u domenu - dijagnostike, veštačenja, izricanja sankcija, tretmana i predikcije budućeg kriminalnog ponašanja.

Psihijatrijska kategorija «antisocijalni poremećaj ličnosti» je previše inkluzivna, jer zahvata samo ponašajne manifestacije psihopatskog poremećaja ličnosti, bez dodatne analize psihološkog sklopa koji stvara osnov za antisocijalno i kriminalno ponašanje, tako da se većina prestupnika može svrstati u ovu kategoriju. Kao kriterijumi za utvrđivanje «antisocijalnog poremećaja ličnosti» u *DSM-IV* klasifikaciji⁷ uzimaju se, između ostalog, sledeće antisocijalne manifestacije u ponašanju: kršenje socijalnih i zakonskih normi, varanje, laganje i manipulativnost (zbog lične koristi ili zadovoljstva), iritabilnost i agresivnost koja se ispoljava kroz teške tuče i nasilne delikte, nepromišljenost u ponašanju bez obzira na posledice, trajna neodgovornost, nehajanje za posledice svog ponašanja, bezosećajnost i nedostatak osećanja krivice i kajanja za ono što se loše učini. Pojam psihopatija, pored bihevioralnih manifestacija antisocijalnog i kriminalnog ponašanja osobe, zastupljenog u kriterijumima za dijagnozu antisocijalnog poremećaja

ličnosti, obuhvata i psihološku strukturu odgovornu za takvo ponašanje.

Ali zabuna ima i u vezi sa psihopatijom i one počinju već na nivou tumačenja njenog etimološkog značenja. Naime, sama reč psihopatija (kovanica grčkog porekla: psiha – duša i pathos-pati, boluje, u velikoj je nevolji), upućuje na zaključak da je dotični pojedinac u problemu, da pati, a u realnosti, češće to biva sa njegovom okolinom (mada i sami psihopati, katkad, trpe zbog svoje devijacije).

Definicije psihopatije su mnogobrojne, a uglavnom se, manje ili više, svode na pokušaje da se omeđe oblici varijacija u neodređenom, nejasnom prostoru između normalnog i patološkog, odnosno, da se ustanove dijagnostički relevantne crte, simptomi, ili sindromi kojima se opisuje poremećaj i da se, eventualno, ukaže na njegovo poreklo. Većina koncepcija naglašava agresivnost kao najvažniju i najistaknutiju odliku ličnosti psihopata.⁸

Za potrebe sagledavanja porodičnog nasilja veoma je pogodno određenje psihopatije dao Cleckey.⁹ Po njemu je psihopatija klaster od šesnaest međusobno povezanih osobina, među kojima su: odsustvo osećanja krivice, nesposobnost da vole, impulsivnost, snižena emocionalnost, površan šarm i nesposobnost da profitiraju iz iskustva, manipulativnost, neodgovornost, samocentriranost, umanjenje ili potpuni nedostatak empatije i aksioznosti i povećana verovatnoća da će izvršiti više tipova krivičnih dela nego drugi prestupnici, kao i da će slabije odgovarati na tretman. Hare¹⁰ jasno ukazuje na to da su psihopate po svojoj psihološkoj strukturi ličnosti sklone fizičkom i psihološkom nasilju uopšte, pa i u porodici.

U masi pokušaja da se iznađe *diferencia specifična* psihopatskog poremećaja, još uvek se ostalo na nivou hipotetskog. Ipak, ono što je nesumnjivo jeste empirijski proverljiv nalaz, da se kod psihopata sreću odlike koje postoje i kod normalnih osoba, ali su one drugačijeg stepena izraženosti (intenziteta) i imaju drugačiji složaj, što svakako daje naglašeno antisocijalni kvalitet u manifestnom ponašanju, pa je i sam poremećaj pre psihološki nego psihijatrijski.¹¹

5 Ibid.

6 Ibid.

7 American Psychiatric Association (1994).

8 McCord, W. and McCord, J. (1964) *The psychopaths: An essay of criminal mind*. Princeton, NJ: Van Nostrand

9 Cleckey, H. (1976) *The mask of sanity* (5th edition, 1st 1941), St. Louis Mosby.

10 Hare, R. (1993) op. cit. str. 96.

11 Radulović, D. (2004) op. cit. str. 28.

Polazeći od najznačajnijih područja kojima se, na nivou simptomatologije, može zahvatiti fenomen psihopatije, a to su osobine ličnosti, vrednosni sistem i devijantno ponašanje, psihopatija se može definisati kao *relativno trajno stanje strukturalnog psihološkog poremećaja ličnosti, koga odlikuju: (a) osobeni sklop karakteristika ličnosti u kome dominira agresivnost, (b) antidruštvena, egoistično-hedonistička vrednosna orijentacija u kojoj su upadljivi nedostatak morala i namera zla; i (c) bihevioralne manifestacije poremećaja u ponašanju, među kojima se posebno ističe činjenje krivičnih dela.*¹²

Iz ovog vidimo da psihopatija nije proces (kao što je slučaj sa duševnim bolestima), već je relativno trajno stanje, koje je teško korigovati. Psihopata ne pati zbog svoje devijacije, štaviše, na neki paradoksalan, gotovo perverznan način, on u njoj uživa. Psihičke funkcije psihopata nisu manifestno oštećene, niti se psihopate upadljivo, značajno razlikuju od normalnih, osim u tome što, za razliku od zdravih, uslovno rečeno normalnih osoba, psihopate sve druge psihičke funkcije, prvenstveno volju i razum podređuju dejstvu nagona. Psihopata, kao i normalan čovek razume propise i norme ponašanja koje društvo nameće. On shvata i značaj njihovog poštovanja, ali se i pored toga, za razliku od normalnih, ne trudi da svoje ponašanje uskladi sa interesima društva. Zato se mora smatrati uračunljivim i krivično odgovornim.

Osobenosti, incidencija i posledice nasilja psihopata u porodici

Empirijska istraživanja govore da među psihološkim faktorima rizika od nasilja u porodici, prednjači psihopatija. Ako se imaju u vidu navedene relativno trajne karakteristike ličnosti psihopata, ne čudi što oni pripadaju kategoriji najopasnijih porodičnih nasilnika. Verovatnoća da će u bliskoj budućnosti doći do ponovne i to teže povrede članova porodice, daleko je veća kada su u pitanju nasilnici psihopati, nego kod bilo koje druge kategorije nasilnika, a povećana je i verovatnoća da, u tom slučaju, dođe do upotrebe oružja ili tupih predmeta.¹³

Za razliku od porodičnog nasilja nepsihopata, koje je obično reaktivno, vezano za stvarne ili percipirane povode i visoko emocionalno uzbuđenje nasilnika, nasilje psihopata u porodici, uglavnom nije povezano sa nekim incidentim povodom, ne

bledi sa godinama, planirano je, svrhovito i hladnokrvno, bez emocija (psihobiolozi ga nazivaju «predatorsko»¹⁴). Za psihopate je porodica njihovo vlasništvo, produžetak njihovog selfa, bez prava članova na sopstveni identitet. Deca i žena im nisu ništa više, ni drugačije, važni, nego njihov automobil, stereo uređaj i svaki drugi objekat u posedu, sa kojim smatraju da mogu da postupe kako sami žele.¹⁵

Porodice psihopata su izložene ozbiljnom, hroničnom, nepredvidivom, ničim isprovociranom psihološkom i fizičkom nasilju. Kad je reč o fizičkom nasilju, oni periodično biju supruge i decu, «preventivno», «da bi se uvela disciplina i predupredile nedozvoljene ideje» (kako izjavljuju sami porodični nasilnici psihopate). Oni uglavnom, bez ikakvog emocionalnog upliva, hladnokrvno i proračunato, u cilju uspostavljanja strahovlade i neprikosnovene dominacije, izvršavaju težak napad na članove porodice. Žrtve su, najčešće žene i mala deca. Napade izvode uz pretnju tupim predmetima, oružjem (nož), u porodičnom okruženju (u kući ili stanu). Jedna trećina dece psihopata je svedok povređivanja majke u atacima psihopatskog porodičnog nasilja.¹⁶

Violentno ponašanje psihopata u porodici je nepredvidivo. Nasilje započinju bez povoda, sasvim iznenada, izvršavaju ga bez ikakvog emocionalnog upliva, iako, odaju utisak strahovitog besa i ljutnje (što je, uglavnom, gluma ili stanje, poznato kao «namerno ulaženje u bes»¹⁷). Nekada prave kratku pauzu, pa nastavljaju sa nasiljem, sa još većom žestinom, što se nikada ne dešava porodičnim nasilnicima nepsihopatama. Kao što i započinje, njihovo nasilje se, tako, sasvim iznenada i prekida. A psihopate se, onda, ponašaju kao da se ništa nije dogodilo, kao da nisu koji minut pre toga, naneli teške fizičke i psihičke ozlede žrtvi iz porodice. Čak znaju da nakon nasilja održe govor žrtvama, kako su oni, u stvari, primorani da tako postupaju, zbog neadekvatnosti supruge ili dece, koje, inače, «vole do obožavanja i za koje bi dali sve na svetu». Ukoliko se, tokom njihovog agresivnog ataka, desi nešto nepredviđeno, npr. zazvoni telefon, psihopata će, ponekad, prekinuti nasilje i javiti se na poziv, sasvim mirno razgovarati telefonom, čak prijatnim, predusretljivim glasom, da bi po završetku razgovora, nastavio sa još žešćom

14 Ibid.

15 Ibid.

16 Ibid.

17 Bartol, C. (1995) *Criminal behavior: A psychosocial Approach*, New Jersey, Prentice Hall, str. 228.

12 Ibid.

13 Hare, R. (1993) op. cit. str. 55.

violentnom tiradom. Zapravo, kako psihopate i same opisuju, oni svesno odlučuju kada će se i koliko naljutiti, doziraju svoj bes, uvode sebe u stanje povišenog tonusa, ljutnje i jarosti, i sami odlučuju kada će iz tog stanja da izađu.¹⁸

Pomoću nasilja, oni uspešno manipulišu žrtvom i postižu da se ona ponaša kako to oni žele. Izučavanjem ponašanja brutalnih muževa nasilnika, sa psihopatskom devijacijom, otkriveno je da oni ostaju bez karakterističnih fizioloških reakcija za stanje besa i ljutnje, koje srećemo kod normalnih ljudi i, uopšte, kod nepsihopata.¹⁹ Muževi psihopate, koji su uz pretnju nožem i oružjem tukli svoje supruge, kako govore istraživanja, činili su to hladnokrvno i proračunato, pre nego što bi se reklo da ih, u tim prilikama, obuzme bes. Fiziološka merenja svedoče da se dešava paradoksalna situacija, da, kako njihov bes raste (preciznije, kako ga oni više odigravaju), puls im sve više opada, umesto da raste, kako to biva u slučajevima neobuzdanog besa izlivenog u porodici od strane nepsihopata.²⁰ Ispada da psihopatski nasilnici postaju fizički smireniji, ako su ratoborniji i nasilniji. Nasilje koje oni čine je proračunato, instrumentalno, jer je ono način da kontrolišu svoje žene i decu, ulivajući im strah. Proračunate psihopatske siledžije, napadaju svoje žene bez ikakvog povoda i kada nasilje počne, šta god da žena radi, ona neće moći da ga zaustavi. A ako odluči da to više ne trpi, žena neće moći da se otarasi nasilnika, ni onda kada pokuša da ga napusti. Jer su njihovi motivi za napade, redovno proračunati i drugačiji od motiva muškaraca nepsihopata, koji nasilje prema ženama čine u stanju enormno povišenih emocija, potpune preplavljenosti besom i to zbog osećanja odbačenosti, ili ljubomore ili straha od toga da će biti napušteni. Psihopate su psihološki i fizički nasilne i van braka, te uleću u tuče, protivzakonita ponašanja i u stalnim su konfliktima sa ljudima iz okruženja.²¹

18 Ibid.

19 Hare, R. D., Cox D. N. (1978) Psychophysiological research on psychopathy. In: W. H. Reid (Ed.), *The psychopath: A comprehensive study of antisocial disorders and behaviours*, New York: Brunner & Mazel, p. 209-222.

20 Hare, R. D., Cox, D. N. (1978) "Psychophysiological research on psychopathy", In: Reid, W. H. (Ed.), *The psychopath: A comprehensive study of antisocial disorders and behaviours*, New York: Brunner & Mazel, p. 209-222.

21 Radulović, D. (2002) "Psihopatija i nasilni delikti: Da li su psihopate uvek i nasilni prestupnici", u: Radovanović, D., *Delikti nasilja*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 425-444.

Dok zlostavljaju ženu, nasilnici sa psihopatskim sklopom ličnosti ne obaziru se na to da li je prisutno dete. Ne osvrću se ni na uzrast deteta, niti se interesuju da li će, i koliko traumatično, delovati njihovo ponašanje na decu, niti na njihovu majku. Ne kaju se za učinjeno. Žrtve psihološki teže podnose psihopatsko nego nepsihološko nasilje u porodici. Ono čini ženu depresivnom, disociranom, zaokupljenu brigom i emocionalno povređenom. Zbog toga, onda, ona nije spremna, ni sposobna, da odgovori na potrebe deteta, a u nekim slučajevima maltretirana majka i sama postaje sklona zlostavljanju dece. Za sve druge, izvan porodice, psihopate nasilnici (naročito ako pripadaju tipu primarnih psihopata), o sebi stvaraju sliku samopregornog, uzornog supruga i oca, brižnog i pažljivog, nikako ne nekog ko čini nasilje. Jedino oni koji sa njim žive, znaju pravu prirodu psihopate, mada i njima samima dugo, nekada do kraja života, nije jasna njegova predatorska igra, jer ih drže u lažnom uverenju da su vezani za porodicu, da ih vole i sl.²²

Međutim, kako psihopatija nije homogena kategorija, ima i onih tipova koji su skloni da i pred drugima imaju izlive agresije i nasilja nad članovima porodice, a tu, u prvom redu, po Millon-u i Davis-u²³ (1998) spadaju psihopate iz dve kategorije: tiranske i eksplozivne. Oba ova tipa su violentna bez obzira na okruženje. Eksplozivne psihopate i prema supruzi i prema deci, nezaustavljivo reaguju na nasilan i povređujući način, govoreći neoprostive stvari koje se teško mogu zaboraviti, služeći se pretnjama i zastrašivanjem, svesni činjenice da je njihovo eksplozivno i nekontrolisano ponašanje efikasno u zastrašivanju drugih. Tiranske psihopate prednjače po spremnosti da zastrašuju, povređuju i pregaze svoje žrtve, a stimulirani su slabošću, strahom i otporom žrtve. Bilo da su izrazito fizički nasilni i brutalni prema supruzi i deci ili da ih psihički zlostavljaju, kritikuju i istražavaju u nemilosrdnim, namerno dramatisovanim mentalnim tiradama, oni osećaj zadovoljstva doživljavaju tek kada žrtvu, u potpunosti, primoraju da im se potčini.

Prema nekim nalazima, psihopate koje vrše nasilje prema suprugama, u 50% slučajeva biju i svoju decu.²⁴ Kada imamo u vidu da je, prema istaživačkim podacima, incidencija psihopatije među porodičnim nasilnicima najmanje 30%, (a u

22 Ibid.

23 Millon, T., Davis, R. (1998) "Ten Subtypes of Psychopathy", In: Simones, T., Briket-Smith, E. M., Davis, R., *Psychopathy: antisocial, criminal and violent behavior*, New York & London: Guilford Press, p. 171-181.

24 Hare, R. (1993) op. cit. str. 68.

veći istraživanja kreće se oko 50 %), onda je ovaj podatak više nego zabrinjavajući.²⁵ Pogotovu što se zna da, čak i kada se nađe manji procenat psihopata, na njih otpada najveći broj teških oblika nasilja u porodici.²⁶

Bilo da se nasilje sporovodi nad ženom ili decom, težak violentni napad podrazumeva:

a) upotrebu oružja ili predmeta kojima se povređuje žrtva;

b) surovo batiranje koje dovodi žrtvu do potencijalne životne opasnosti;

c) posledice nasilja su takve da je žrtvi potrebna medicinska pomoć ili hitna intervencija.²⁷

U 80% nasilnici su u alkoholisanom stanju.²⁸ Opisi ličnosti onih koji čine teške delikte porodičnog nasilja, prezentirani u brojnim studijama porodičnog nasilja,²⁹ pa i onim izvedenim kod nas,³⁰ nedvosmisleno pokazuju da su akteri teškog nasilja, većinom psihopatske osobe: impulsivni, iritabilni, narcistični, egocentrični, agresivni, nepoverljivi, izolovani, nesigurni, niske samoprocene, otuđeni, opsesivno zainteresovani za svoju maskulinitet, nestabilnog ponašanja, skloni seksualnim napadima, ljubomorni u akholizmu, kriminalnog životnog stila, sa istorijom razbojništava, kockanja, narkomanskih hapšenja i sl.

Govoreći generalno, rekli smo da za razliku od porodičnih nasilnika nepsihopata, psihopate, najčešće, ne čine nasilje u stanjima ljutnje i stresa, ni zbog trenutnog, provocirajućeg povoda. Ali i takvih situacija ima, mada su one retke i, ako se dese, pre su vezane za narcističku povredu psihopata (prekršaje strogih patrijarhalnih normi od strane supruga, otkaz i gubitak posla, ismevanje od strane supruga ili čak nekog izvan porodice i sl), nego za povišenu emocionalnu pobuđenost.³¹ Inače, po pravilu, njihovo nasilje nije isprovocirano trenutnim stresom, ljutnjom, već je proračunato da izazove efekte. A nekada je, jednostavno, posledica želje da se razbije monotonija u bračnom i porodičnom životu, da se nešto, makar i tako surovo dešava. Empirijski je, naime, utvrđeno da psihopate ne podnose dosadu i da su u stanju da vrše krivična dela da bi došli do preko potrebnog

uzbuđenja, kao i da oni, čak i kaznu lakše podnose nego dosadu.³²

Kao i u ostalim krivičnim delima, psihopata redovno krivi žrtvu za učinjeni prestup, ne pokazuje nikakvo kajanje zbog izvršenog dela, ima rigidna tradicionalna verovanja o polnim ulogama, ali za javnost i blisko socijalno okruženje, on je demokratičan i, ni najmanje, ne pokazuje opterećenost patrijarhalnim shvatanjima. Nasilnik ovog profila, iako u braku, ima veliki broj prolaznih veza, niže prihode i manje stabilno prebivalište. Spolja, psihopata odaje sliku krajnje samouverenosti, izražen je kontrast između njegovih realnih postignuća, npr. u profesiji i percepcije svoje veličine. Ima potrebu da, sve vreme, obezvređuje druge, uključujući i članove porodice, kako bi naglasio vlastito osećanje visoke vrednosti. Psihopate hronično lažu sve ljude, pa i svoje supruge i nema izgleda da se promene, ali su uvereni da imaju opravdanja za to. Prevarama, i mnogostrukim seksualnim vezama, u svojim očima oni bivaju veliki, «sposobni», snažeci svoju grandioznost, doživljavajući da tako ponižavaju i devaluiraju partnera. Obmana i varanje drugih ljudi njih oduševljava i podiže im samopoštovanje.³³

Žrtva psihopatskog nasilja u porodici, supruga ili dete dovršava svoju devaluaciju, dodatnim vlastitim obezvređivanjem, kao posledicu prolongirane persuazije koju nad njom primenjuje nasilnik. Ona je posramljena, povređena, ponižena i degradirana psihičkom i fizičkom torturom i manipulacijom psihopate, čije su emocije, na nivou presocijalizacijskih. Oni atakuju i varaju, upravo u onoj oblasti u kojoj veruju da je čovek najranjiviji. Supruga, deca kao i drugi ljudi sa kojima je u kontaktu su tu, samo zbog njegove vlastite samo-gratifikacije.³⁴ Pošto nema internalizovane vrednosti, psihopata se ne vezuje ni za koga, pa ni za porodicu, mada se, nekada, može učiniti da to nije tako. U određenim situacijama, na primer, kada su članovi porodice ugroženi spolja, oni mogu reagoivati zaštitnički, ali je to, prevashodno, zbog doživljaja da je to njihov posed, te da je svaki udar na ono što je njihovo (žena, deca), napad na njih same. Njihova «iskrena» obećanja da će se promeniti i da će ići na tretman, nikada se ne obistine, iako im

25 Dutton, (1994) op. cit. str. 190.

26 Radulović, D. (2004) op. cit. str. 147.

27 Domestic Violence: <http://calswec.berkeley.edu>.

28 Ibid.

29 Ibid.

30 Nikolić-Ristanović, V. (2000) *Od žrtve do zatvorenice: nasilje u porodici i kriminalitet žena*, Beograd, IKSI & VDS.

31 Radulović, D. (2004) op. cit. str. 139.

32 Radulović, D. (1998) "Bihevioralne i neurofiziološke karakteristike psihopatskih prestupnika", *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, 36: 2, str. 125-146.

33 Radulović D. (2002) "Psihopatija i nasilni delikti: Da li su psihopate uvek i nasilni prestupnici", u: Radovanović, D. *Delikti nasilja*, Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 425-444.

34 Ibid.

žene, koje ih, i pored svega, vole, uvek, iznova, poveruju. Psihopate su zadovoljne sobom i efektima koje proizvodi njihovo ponašanje na članove njihove porodice i na relevante druge i bez obzira na razna situaciono izrečena obećanja o menjanju, ne pada im na pamet da rade na sebi, niti da, bilo šta, u svom ponašanju menjaju.³⁵ Žene razumeju da su, kada su u pitanju psihopate, u većoj nevolji i onda kada pokušaju da ih napuste, jer od nasilnika, redovno doživljavaju najrazličitije pretnje i ucene i teror, kojim ih on prisiljava da ostanu u braku. Pretnje su u početku nekada suicidalne (psihopata prethodi da će se ubiti), ali, ukoliko ne daju rezultate, brzo prerastaju u homicidalne (ubiće suprugu, decu i sl.). Naravno, nikada i ne pomišljajući da se odrekne instrumentalne violentnosti. U tim okolnostima ne izostaju ni pretnje da će joj biti oduzeta deca.

Situacija se komplikuje i nerazumevanjem okoline, koja psihopatu vidi, u potpuno drugačijem svetlu, jer se on redovno potruži da među rodbinom, prijateljima i kolegama, plasira sliku o sebi, kao idealnom suprugu i pažljivom ocu. Psihopate koriste čitav niz kontrolnih taktika.³⁶ Jedna od taktika koju primenjuje je, da on svoju suprugu vešto čini ekonomski i na svaki način zavisnom od sebe, ubeđuje je da nije u stanju da se stara o sebi, u šta ona pre ili kasnije poveruje i sistematski je izoluje, pod različitim izgovorima ili namernim pravljjenjem posesivnih i ljubomornih scena, ili sa obrazloženjem da je njoj mesto isključivo u kući i da im, uostalom, svako ko dolazi kući remeti dinamiku i oduzima dragoceno vreme. Izolacija žrtve (najčešće supruge, ali i dece) je opsesivna forma kontrole, koja obezbeđuje psihopati nasilniku izvesnost, sigurnost da niko drugi neće imati pristup žrtvi i da ne prethodi opasnost, da bilo ko stekne uvid da se tu nešto dešava.³⁷ Prevenirira je od odlaska na posao, ne dozvoljava joj stručno usavršavanje, odvraća je od kontakata sa prijateljicama i porodicom, optužuje je da je nepouzdana, da ne čuva porodičnu privatnost, obavezuje je da mora da čuti i čuva porodične tajne, zaključava je, ometa je u jelu i spavanju, zabranjuje joj da izlazi izvan njegovog vidokruga, drugima priča o njoj loše, šalje se neprimereno na njen račun.

Izrazito je verbalno i emocionalno zlostavlja, koristi za nju povređujuća imena, uništava osećanje pripadnosti, razbija stvari po kući, kako bi izazvao efekat zastrašivanja, plaši decu. Ukućanima prethodi nasiljem i smrću, uključuje se u neodgovorna i opasna ponašanja, samo da bi ih plašio. I u nekim svakodnevnim situacijama, van kuće, se slično ponaša, npr. u saobraćaju se vlada rizično, i kada vozi decu i suprugu ne vodi računa, bilo da vozi prebrzo, ili da vozi pod dejstvom alkohola.³⁸

U odnosu prema supruzi u kući, kako zlostavljanje duže traje, on pokazuje sve povišeni nivo fizičkog zlostavljanja: gura je, baca stvari na nju, gori je opušcima, šamara je, udara, prethodi joj da će upotrebiti oružje ili joj maše oružjem u lice, povređuje je tokom trudnoće, nasilno se ponaša pred nepoznatim ljudima, na ulici i kada ima publiku koja ga ne poznaje. Ali uz fizičko ne retko primenjuje i seksualno nasilje: primorava je na seksualne odnose, da pije alkohol ili da uzima drogu, pre i tokom seksualnih odnosa i sl, da zadovoljava njegove devijantne seksualne potrebe (fellacio i sl.). Obično je imao isto ponašanje i u prethodnim bračnim i vanbračnim vezama.³⁹

Dete u riziku od psihopatskog maltretmana, takođe, je izloženo najrazličitijim oblicima zlostavljanja. Psihopata, uglavnom, izdvaja jedno dete, prema kome je posebno okrutan, zadirkuje ga, degradira, plaši ga da će biti kidnapovano, tera ga da gleda zlostavljanje svoje majke. Idući korak dalje u nasilju, on, milom ili silom, involvira dete u nasilje, primoravajući ga da i ono učini neko zlo majci.⁴⁰

Nasilnik psihopata nikako ne može da se promeni, bez prisilne intervencije, a vrlo teško i sa njom. Rezultat njegovog nasilja je da, posle određenog vremena, i sama žrtva počinje da se izoluje, jer počinje da misli o sebi da stvarno nije dobra, da nije u redu, da nema šta da ponudi najbližima i da i drugi o njoj imaju isto mišljenje kao njen suprug, nasilnik. Još ukoliko je i ranije pokušavala da ode, bez adekvatne pripreme, planiranja i podrške društvene zajednice, porodice, prijatelja, a prethodni pokušaji su rezultirali u seriju, još ozbiljnijih fizičkih ozleđa i prethodi smrću, onda, izvesno je, više i ne pokušava da to učini.⁴¹ Prethodi,

35 Hare, R. (1998) "Psychopathy and Their Nature: Implications for Mental Health and Criminal Justice Systems", In: Simones, T., Briket-Smith, E. M., Davis, R., *Psychopathy: antisocial, criminal and violent behavior*, New York & London: Guilford Press, p. 188-215.

36 Nikolić-Ristanović, V. (2002) op. cit. str. 86-89; Nikolić-Ristanović, V. ur. (2002) *Porodično nasilje u Srbiji*, Beograd: VDS & Prometej, str. 18-19.

37 libid.

38 Hare, R. (1991)

39 Hare, R. D., McPherson, L. M. (1984) "Violent and aggressive behavior in criminal psychopaths", *International Journal of abnormal psychology*, 100, 392-339.

41 O ovome videti i u kontekstu teorije naučene bespomoćnosti: Walker, L. (1990) *Terrifying Love: Why Battered Women Kill and How Society Responds*, New York: HarperPerennial, str. 42-64.

40 Ibid.

zastrašivanja psihopate da će o njoj plasirati najgore izmišljotine i da će se njemu verovati, izgledaju joj krajnje realistično, a, nažalost, i u praksi često i jesu takve. Tako žrtva, psihički skrhana, potpuno izolovana, zaokupljena brigom za sigurnost svoje dece, obično posle dugog zlostavljanja, i sama prihvati atribute koje joj agresor pripisuje. Ali, ne samo pogubne atribute, nego i razloge za brutalizaciju koje psihopata neumorno iznalazi, pa se redovno dešava da žena, iako ozbiljna, psihosocijalno i intelektualno zrela osoba, posle dugogodišnjeg psihičkog terora i fizičkog nasilja psihopate, završava sa dijagnozom posttraumatski stresni poremećaj.⁴²

Emocije, o kojima nasilnik psihopatskog sklopa ličnosti tako mnogo govori i dramatično ih pokazuje, u stvari su snižene i kratkotrajne. Psihopata nije u stanju da opiše različita emocionalna stanja. Istraživanja govore da on, kada ga pitate da opiše neku emociju, npr. da li se uplašio, govori o telesnim simptomima, a nije u stanju da opiše emociju. Pored toga, psihopate nemaju socijalnih emocija, a po Hare-u⁴³, modulacija afekta je kod psihopata na nivou 5-godišnjeg do 7-godišnjeg deteta: njihovo emocionalno ispoljavanje je sirovo, grubo, iznenadno i eksplozivno. Negativne emocije koriste da bi kontrolisali druge u okruženju, pogotovu u porodici, pa članovi porodice nauče da promene svoje ponašanje, npr. da hodaju nečujno, kako nasilnike ne bi izbacili iz takta, ali na taj način samo potkrepljuju njihovu onipotenciju i kontrolu. Cilj njihovih odnosa u porodici nije da steknu afektivnu vezanost, već umesto toga, da uspostave svoju potpunu kontrolu i dominaciju, odnosno da ostvare bespogovornu pokornost ukućana. Nikada im ne nedostaju članovi porodice, niti im nedostaju ljudi, uopšte. Štaviše, za njih su emocije koje vide kod drugih znak slabosti. Hronično su ravnodušni prema svima, pa i prema članovima porodice, mada vrlo uspešno odigravaju «duboku» emocionalnu vezanost.⁴⁴ Sadistički dominiraju dok čine nasilje, doživljavaju zadovoljstvo u tuđoj patnji, zbog dominacije. Skloniji su seksualnom sadizmu, nego porodični nasilnici nepsihopate, a bol i patnju nanose supruzi «jer je vole». Za nasilje koje počinje odgovornost pripisuju najpre žrtvi, supruzi ili detetu, ali i svima drugima, te njihovi samoizveštaji i iskazi na sudu nisu validni jer obiluju projekcijama.

Nekada psihopate nasilje nad ženom i decom čine iz čiste dosade (koju ne podnose), u želji za akcijom i trilerom, koristeći se raznim izgovorima (npr. učinio sam to preventivno da ne bi smela da pomisli da me vara ili da se ponaša kao njena prijateljica i sl.). Inače, mnoge psihopate parazitski žive na račun supruge i porodice koju zlostavljaju. Takođe, uleću u rizične i protivzakonite situacije ne hajući za opasne posledice njihovog ponašanja po egzistenciju i sigurnost cele porodice. Iako su svesni mogućih implikacija takvog postupanja, potpuno ignorišu opasnosti.⁴⁵

Međutim, kada su u pitanju primarne psihopate,⁴⁶ valja imati u vidu da njihovo antisocijalno i kriminalno ponašanje ima cikličan tok, sa kraćim vremenskim intervalima u kojima oni funkcionišu kao naizgled socijalizovani, lojalni građani. Ciklične epizode⁴⁷ karakteristične su i za njihovo nasilničko ponašanje u porodici, što su potvrdila i istraživanja sprovedena na uzorku naših žena žrtava nasilja.⁴⁸ Psihopate mogu, u određenim vremenskim intervalima, zaista pokazivati socijalno prihvatljivo ponašanje, čak se ponašati kao «pažljivi» muževi, «brižni» roditelji, «savesni» radnici, ali se to njihovo ponašanje posle kratkog vremena, iznenada, neočekivano korenito, menja i prelazi u potpunu suprotnost. Oni postaju nepojmljivo agresivni, verbalno i fizički nasilni u porodici, varaju, lažu, alkoholišu se, obmanjuju okolinu, krše zakon, falsifikuju dokumenta, a kada se zbog toga nađu u nevolji nije im nelagodno i, po pravilu, uvek traže oprostaj i «još jednu šansu», koju od žena redovno dobijaju.⁴⁹ Ali je, bez izuzetaka, uvek prokockaju.

Većina psihopata ponavlja porodično nasilje već tokom prve godine, a oko 70% njih, čineći prosečno oko 6 incidenata.⁵⁰ Tokom vremena, sve je verovatnije da se napadi dese i na javnim mestima i žrtvi postaje sve lakše da ih predvidi. «Videla sam ga kako dolazi...» je klasična formulacija žena žrtava, a porodični nasilnik postaje sve spremniji na zlostavljanje, nema nikakvog straha, niti ograničenja, ni od autoriteta izvan porodice.⁵¹ Većina psihopata iz kategorije porodičnih nasilnika napušta

42 Hare, R. (1993) op. cit. str. 208; Takođe i Herman, J. (1992) *Trauma and Recovery*, New York: BasicBooks.

43 Hare, R. (1991) *Manual for the Hare Psychopathic Checklist- Revised*, Toronto: Multi-Health Systems.

44 Ibid.

45 Radulović, D. (1998) op. cit. str. 129.

46 Cleckey, H. (1976)

47 Radulović, D. (1998) op. cit. str. 131.

48 Nikolić-Ristanović, V. (2000) *Od žrtve do zatvorenice*, Beograd: IKSI & VDS str. 79-80.

49 Radulović, D. (1993) op. cit. str. 131.

50 Domestic Violence: <http://calswec.berkeley.edu>.

51 Hare, R. (1993) op. cit. str. 195.

tretman, a i kada to ne učine, postaju još opasniji nasilnici i mučitelji, zbog znanja koje kroz psihoterapiju stiču, pa, čak, četiri, do pet puta češće recidiviraju.⁵² To se pogotovo dešava kada su mlađi, kada koriste supstance, kada su nižeg obrazovanja i prihoda, kada su ljubomorni i kada imaju prethodna hapšenja u svojoj biografiji. Činjenica da porodični nasilnici koriste alkohol, u sociološkoj literaturi se, katkad, nedopustivo uzima za osnov da se alkoholisanost proglašuje uzrokom porodičnog nasilja. Istraživači naime nalaze visoku korelaciju između alkoholisanosti i droge i nasilja u porodici, ponekad ne pokušavajući da utvrde posredujuće, interaktivne uticaje ličnosti na relaciju između nasilja i zloupotrebe supstanci, a uz to su i neinformisani o komorbiditetu psihopatije i alkoholizma i narkomanije.⁵³ Alkohol je čest pratilac psihopatije i facilitator, ali se ne može proglašavati uzrokom porodičnog nasilja, iako se, po nekim istraživanjima (u kojima se psihopatija ističe kao prvi uzročnik nasilja), nalazi da, čak 80% uhapšenih nasilnika u porodici ima istoriju zloupotrebe supstance.⁵⁴

Posledice porodičnog nasilja psihopata na decu

Porodično nasilje psihopata, dovodi do niza negativnih posledica po mentalno zdravlje njihove dece. Zbog rane izloženosti traumi i zlostavljanju, takva deca regrediraju u ponašanju, imaju ozbiljne smetnje u govoru, pokazuju tipične somatske žalbe, noćne more, anksioznost, emocionalne smetnje i teškoće u vezivanju. U periodu latencije, dečaci čiji su očevi porodični nasilnici psihopatskog sklopa ličnosti, eksternalizuju probleme kroz agresivno i delinkventno ponašanje, dok devojke, češće, internalizuju i manifestuju kroz povlačenje, školsku fobiju i strašljivost. Kod dečaka se pojavljuju problemi u odnosima sa vršnjacima, tuče, izbegavanje drugih, pa su i u adolescenciji prenaplašeno agresivni, tragaju za odmazdom, uključuju se u aktivnosti gangova, beže od kuće i škole, pokazuju neuspeh u školi, ponavljaju razrede. Na emocionalnom planu, zlostavljana deca psihopata ostaju oštećena, kod njih je često ometen razvoj socijalnih emocija, empatije i prosocijalnih stavova. Kada se nađu u stresnim okolnostima, oni reaguju jedinom vrstom ponašanja koju su naučili u ambijentu porodičnog nasilja, a to je: bori se ili beži (što se bihevioralno ispoljava agresijom ili povlače-

njem).⁵⁵ Zlostavljana deca psihopata, identifikuju se sa agresorom, a rizik da se rano desenzitiziraju na nasilje veoma je veliki. Pošto su navikli na nasilje, prihvataju ga kao normalno ponašanje, ono postaje deo njihovog uobičajenog bihevioralnog repertoara, a koriste ga i za prevazilaženje anksioznosti i depresije.⁵⁶ Najozbiljnije oštećenje se kod njih pojavljuje u sferi vezivanja. Ako dođe do potpunog odsustva vezivanja, kod takve dece se strukturira psihopatski poremećaj, a ako je vezivanje nesigurno ili anksiozno, onda nastaje border line nivo funkcionisanja, ili, eventualno, eksploativno vezivanje sa karakterističnim, narcističkim nivoom funkcionisanja ili, u najgorem vidu, violentno vezivanje, sa svim pobrojanim manifestacijama nasilja.⁵⁷

(Kontra) efekti obaveznog tretmana psihopatskih porodičnih nasilnika

Saznanje da su najopasniji muškarci koji kontinuirano maltretiraju svoje žene i decu, psihopati, ima ozbiljne implikacije za programe tretmana. Najpre zato što su psihopate sasvim rezistentne na tretman, a potom i zato što neprimeren tretman može pogoršati stanje. To važi i za obavezne vidove tretmana i za programe tretmana za nasilnike.⁵⁸ Iako češće od ostalih nasilnika u porodici dobijaju sudska rešenja o prinudnom tretmanu, Hare,⁵⁹ kao i mnogi drugi autori,⁶⁰ zaključuje da su efekti takve mere, ili nikakvi, ili, čak, kontraproduktivni, jer oni postaju još veći nasilnici. Pored toga, nema nikakve sumnje, da psihopati, bez izuzetka, drastično ometaju izvođenje takvih programa i imaju negativan uticaj na čitavu grupu. Uz rizik da se kriminalne psihopate još bolje obuču za kvalifikovaniju manipulaciju i maltretman ukućana, stičući znanja iz psihologije na ovakvim seansama, najopasnija posledica slanja psihopata na grupni

55 Rygaard, P. N. (1998) "Psychopathic children: indicators of organic disfunction", in: Millon, T., Simones, E., M., Birket-Smith, M., Davis, R., *Psychopathy: antisocial, criminal and violent behavior*, New York & London: Guilford Press, p. 247-260.

56 Prema nekim teoretičarima, na ovakav način, pomoću brutalnog porodičnog nasilja (čiji su izvršioци najčešće psihopatske osobe), može se objasniti etapno, intergeneracijsko prenošenje nasilja u intimnim odnosima.

57 Kernberg, O. (1975) *Borderline conditions and pathological narcissism*, New York: Jason Aronson.

58 Hare, R (1993) op. cit. str. 195-198.

59 Ibid.

60 Harris, G. T., Rice, M. E., Cormer, C. A. (1991) "Psychopathy and Violent Recidivism", *Law and human behavior*, 15, str. 625 -637.

52 Ibid.

53 Radulović, D. (2004) op. cit. str. 35.

54 Domestic Violence: <http://calswec.berkeley.edu>.

tretman, je lažan osećaj sigurnosti, koji on može stvoriti kod supruge napadača.⁶¹ Tipična zabluda supruge tipa «bio je tretiran, pa će sada biti bolji», onemogućava ih da pravovremeno i adekvatno reaguju, da budu oprezne i pripravne u situaciji sledećeg, obično, još težeg napada. Na terapijskim sastancima, psihopate se prikazuju ljubaznim, šarmantnim, opisuju svoje nasilje u porodici kao sasvim beznačajno, kao nesrećan splet okolnosti koji se desio u ljutini, tokom žučne rasprave sa ženom ili kao posledicu nerviranja, zbog izuzetno lošeg ponašanja deteta. Tokom intervjuja koji prethodi tretmanu obično izjavljuju da razumeju problem i da je sve ono što im treba da nauče neku od veština upravljanja ljutnjom. Neizostavno pokazuju kako su «dobro obavješteni» o fenomenu zbog koga im je sudski određen tretman. Opisuju psihološku dinamiku i teorije povezane sa porodičnim nasiljem na pompezan način i zaključuju da im tretman ne može pružiti više nego što oni već znaju, ali su, ipak, voljni da ga pohađaju, jer, «svojim znanjem», mogu pomoći drugim muškarcima da steknu bolji uvid u svoje probleme. Već tokom prve sesije, oni iznose gomilu neistina (npr. da imaju diplomu poznatog univerziteta, da su otpočeli nekoliko uspešnih poslova i sl.), ne propuštaju da kažu da im je sadašnje krivično delo prvo, a kada ih vođa grupe opomene da su, takođe, osuđivani za krađe, napade i prevare, oni se, jednostavno, nasmeše, i kažu da je sve to bilo beznačajno, rezultat pogrešnog razumevanja. U svim sesijama, psihopate dominiraju grupnim diskusijama i troše najveći deo vremena neproaktivno, u površnim analizama drugih ljudi. Ostali članovi grupe su, obično, frustrirani njihovom intelektualnom arogancijom i agresivnim načinom komuniciranja, te su kao što smo ranije pominjali, već posle nekoliko grupnih sastanaka, ili izbačeni iz grupe ili sami napuštaju tretman.⁶²

Zaključni komentar

Najveći oprez u identifikovanju, interventnom reagovanju, kažnjavanju i određivanju mera obaveznog tretmana mora se imati onda kada su nasilnici u porodici psihopate. Nažalost, u našim uslovima, gotovo da nije zabeležen slučaj da su nasilnici u porodici bili prinuđeni da se podvrgnu psihološkom dijagnostičkom ispitivanju u okviru

koga bi se utvrdilo da li pripadaju kategoriji psihopata ili ne.⁶³ Doduše, i kada bi to postalo deo ustaljene prakse, treba biti svestan činjenice da su psihopate vrlo vešte u kamuflaži, te se dešava da lako zavaraju i stručnjake, dijagnostičare i psihijatre i psihologe, prikazujući se u potpuno drugom, «normalnom» svetlu, naročito ukoliko očekuju da će za počinjeno nasilje u porodici biti kažnjeni. Tada vrlo uspešno simuliraju ne samo normalnost, nego i duševnu bolest.⁶⁴ Deca i supruge psihopata su, kao žrtve njegovog nasilja fizičkog i psihološkog, u većem riziku nego članovi porodica u kojima nasilnik nema psihopatski sklop ličnosti, a izgledi za još suroviju viktimizaciju, paradoksalno se uvećavaju posle sudski određenih specijalizovanih tretmana.

Zbog svega što je u radu izneto, jasno je da je prioritetan zadatak društva, u saniranju posledica psihopatskog nasilja u porodici, pomoć majci da stekne sigurnost za sebe i decu, iako se to teško ostvaruje i pored zakonskih odluka i obezbeđivanja da nasilnik snosi odgovornost za počinjeno. Od vitalnog značaja je, da se iznađu načini da se majka i dete, neposredno po napadu, sačuvaju od posttraumatskog stresa, kao i da se obezbedi da se majka brzo preorijentiše na dete, da bi proces empatije između nje i deteta ostao neoštećen. Time se predupređuju i tragične psihičke posledice, zastoji u razvoju i trajna oštećenja dece, a njihova trauma, biva koliko - toliko ublažena.

Međutim, kada su nasilnici psihopatskog sklopa ličnosti, mnoge žene ne prijavljuju napade, zbog sasvim opravdanog straha od odmazde. Njihova deca su, takođe, zastrašena i nisu ni sposobna da se žale, a susedi, pak, ne žele da se mešaju, znajući kakva je ličnost izvršilac, pa se viktimizacija nastavlja, nekada do tragičnih posledica. U svakom slučaju, ciklus nasilja se samo učvršćuje, a psihopatski stil ponašanja se, tako, sistematski reprodukuje.

61 Hemphill, J. (1991) *Psychopathy and recidivism following realise from a therapeutic community treatment program*, Unpublished master's thesis, University of Saskatchewan, Saskatoon, Saskatchewan, Canada.

62 Radulović (2004), op. cit. str. 165.

63 U anglosaksonskim studijama evaluacije tretmana porodičnih nasilnika, između ostalih instrumenata, primenjuje se i Hare-ova skala psihopatije (*PCL-R*), pa je ustanovljeno da na uzorku muškaraca koji su zbog nasilja nad ženama, po sudskoj odluci, učestvovali u programu tretmana, nalazi 25% psihopata. Ali se ne sme gubiti iz vida činjenica, da, uprkos sudskog rešenja, mnogi porodični psihopatski nasilnici ne odlaze na tretman, a i oni što krenu na par seansi, brzo odustanu ili su isterani. Dakle, stopa učešća psihopata u porodičnom nasilju je znatno veća, u odnosu na onih dvadeset pet procenata koji završe tretman.

64 Radulović, D. (2004), op. cit. str. 256.

Danka Radulović, PhD

Characteristics and consequences of psychopathic domestic violence

Domestic violence is a problem to which more attention is paid today. However, in its theoretical consideration, as well as in practical reaction, one must not lose sight of characteristics of domestic

violence of one, rather numerous category of perpetrators who have psychopathic structure of personality. Domestic violence which offenders are psychopaths must be treated very carefully, because each mistake in intervention can cause much bigger damage to the victim than absence of reaction at all. Due to that, before any intervention, it would be necessary to make a diagnosis on whether the perpetrator has psychopathic structure of personality or not.

MR VESNA MILETIĆ-STEPANOVIĆ*

Nasilje nad ženama kao rizik za socijalnu transformaciju¹

Nasilje nad ženama je socijalni rizik, aktivan na tri nivoa: individualnom, grupnom i globalnom. Globalni nivo rizika predstavlja rizik za socijalnu transformaciju. U radu se koristi teorija Pjera Burdjea, i osnovni pojmovi: socijalna reprodukcija, habitus, rizik, kapital. Indeks nasilnosti određuje sedam oblika nasilnih ponašanja u četiri intenziteta. Analiza se kreće u dva pravca: ispitivanje nasilja nad ženama kao društvenog odnosa, i ispitivanje veze nasilja nad ženama i društvenog položaja.

Ključne reci: Srbija, patrijarhat, socijalna reprodukcija, socijalna transformacija, porodica, nasilje nad ženama.

Rodni rizici kao prepreka za društvene promene

Pokušaćemo da u ovom radu procenimo akcioni potencijal našeg društva za transformaciju u civilno društvo, tj. da procenimo kvalitet i kvantitet resursa našeg društva za kreiranje novih koncepata u okviru transformacije i modernizacije.

Smatramo da je nasilje nad ženama jedan od pouzdanih pokazatelja društvene transformacije. Premda je ova pojava prvenstveno rizik povezan sa rodom, i na taj način predstavlja opasnost kako za žensku društvenu grupu tako i posredno za čitavu populaciju, nasilje nad ženama je i globalni rizik, koji deluje u smeru reprodukcije odnosa nejednakosti. Nasilje nad ženama je ambivalentan pojam, jer je kulturološki tako (ne)definisan, da se u svesti aktera socijalno proizvedeni rizici poimaju kao prirodni.

* Mr Vesna Miletić-Stepanović je sociološkinja, istraživačica u Institutu za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i asistentkinja na Geografskom fakultetu u Beogradu, E-mail: vmiletic@f.bg.ac.yu.

1 Ovaj tekst je deo magistarskog rada, pod nazivom: "Nasilje u porodici: način proizvodnje nasilja nad ženama u Srbiji krajem devedesetih" koji je odbranjen na Filozofskom fakultetu u Beogradu 28. decembra 2004.

Takođe, ni u nauci ovaj pojam nije dovoljno teorijski obrazložen ni objašnjen. Ukoliko uspemo da pokažemo da je konstrukcija pol-rod socijalnog karaktera, onda ćemo moći da patrijarhat posmatramo kao istorijsku kategoriju, koja nije "prirodna", već društvena, proizvedena društvenom akcijom, pa samim tim ni večna i nepromenljiva. Ovo je nužan ugao posmatranja da bi se razumeo značaj i snaga dominacije patrijarhalnog sistema. Ono što je zaista paradoksalno, i što je Burdje divno primetio, je činjenica da čitav mainstream-sistem na pojedincu deluje na takav način, da sve nepravde, neusklađenosti, protivurečnosti sa stanovišta individue izgledaju prirodno, i pojedinci im se prepuštaju kao svojoj sudbini! Smatramo da je potrebno razbiti "paradoks potčinjenosti" ukazivanjem na njegovu nelogičnost, ali i transformabilnost, tj. mogućnost transformacije. Smatramo da ćemo taj cilj postići ako dokažemo da se radi o sistemskim fenomenima, o rutinizovanim ponašanjima koje sistem stimuliše da ciljem da omogući svoju socijalnu (re)produkciju, pri čemu su akteri tih ponašanja, istovremeno i odgovorni za njegovu reprodukciju, svi pojedinci, svi mi. Na osnovu toga, mogli bismo da smislimo i nametnemo "oružje" koje bi uzdrmalo postojeći, mainstream-irani polno-rodni sistem i postojeći nivo društvene potčinjenosti žena: informisanje i obrazovanje pojedinaca u cilju razvijanja svesti o rizicima i neusklađenostima, iz kojih bi mogli da se izrode novi akteri i nova ponašanja, koji bi proizveli društvene promene.

Dakle, veza između nasilja nad ženama u porodici i socijalne reprodukcije patrijarhata je sistemski, tako da ova pojava ima sistemsku funkciju, funkciju reprodukcije patrijarhata, i predstavlja ključan element (re)produkcije sistema na svim nivoima. Nasilje nad ženama je "habitus za potčinjavanje"², praksa za diskriminaciju pojedinaca. Upravo je to način na koji patrijarhat uspeva

2 Burdje, P. (2001) *Vladavina muškaraca*, Podgorica: CID.

da svakodnevno umnožava osnovne odnose sistema i pozicionira ih tako da se mogu naći u većini tačaka socijalne strukture. Veza (re)produkcije nasilja nad ženama u porodici i sistemske (re)produkcije nije neposredna ni jednostavna. Sistem svakodnevno proizvodi nasilje nad ženama složenim sistemom medijatora, pri čemu je potrebno voditi računa o strukturi tih posrednika u proizvodnji i reprodukciji društvenih nejednakosti po rodnoj liniji. Tumačenje odnosa među polovima u porodici kao dela socijalne (re)produkcije odnosa nejednake moći je pokušaj doseganja originalnog sociološkog objašnjenja procesa odnosa među polovima u porodici i nasilja nad ženama u porodici, koje je u dosadašnjim istraživanjima nasilja nad ženama u porodici nedostajalo.

Dosadašnje društvene promene, koje se u našem društvu sprovode već neka dva veka, zahvatile su samo javnu sferu, dok je privatna ostala po strani. Međutim, ako društvo shvatimo integralno, kao celinu javne i privatne sfere, pri čemu se sfere nalaze u odnosu međusobne uslovljenosti, te ukoliko želimo suštinske socijalne promene, potrebno je promeniti i privatnu sferu, te svakodnevni život i odnose polova u njoj.

Karakter i osobine dubljih promena društva, do kojih ćemo, nadamo se doći kako transformacija bude dalje odmicala, sve više će zavisi od promena u oblasti civilnog društva, socijalne strukture, vrednosnih orijentacija i sl.

Kvalitetna transformacija našeg društva mora podrazumevati i osmišljanje autonomne strategiju transformacije, čiji deo bi trebalo da bude i strategija transformacije odnosa među polovima.

Osnovno polazište rada je kritičko stanovište, jer smatramo da nema boljeg načina da se društvo kritikuje od dokazivanja da u njegovim temeljima postoji jako izražena neuravnoteženost i disfunkcija, koja nije rodno neutralna, a pri tom je dosadašnjim naučnim radovima ostala i nedovoljno vidljiva i nedovoljno teorijski potkrepljena. Iz tih razloga, rad će se prevashodno baviti teorijskim aspektom problema, i samo će se osvrnuti na osnovne empirijske rezultate.

Diversifikaciona linija pol/rod kao crvena nit društvenih odnosa

Koncipiranje teorijskog okvira se zasniva pre svega na primeni i razradi teorije savremenog teoretičara Pjera Burdjea, koji stoji na stanovištu sličnom savremenim feministkinjama, prema kome moderno društvo nije pretrpelo nikakvu bitniju

transformaciju, te da je patrijarhat nepromenjen, kao i da su nejednakosti u njemu iste kao i u premodernom periodu.

Osnovne pojmove Burdjeove teorije shvatili smo na sledeći način:

Burdje koristi termin "polja" nasuprot terminu "aparati". Polje definiše kao "sile koje deluju na pojedinca"; polje čine agensi, sukobi, odnosi sile i borbe. Polje smo shvatili kao patrijarhat na svim nivoima, na liniji koja vodi od globalnog do pojedinačnog, pri čemu je porodično polje sukoba najniži nivo u globalnom polju patrijarhata. Patrijarhat je takav sistem sila čija se najvažnija osa delovanja nalazi na liniji pol-rod.

Habitus je pojam koji ima ulogu medijatora u odnosu između strukture i svakodnevice, i čine ga šeme opažanja, poimanja, delanja i ponašanja. Reprodukcionost strukture odvija se reprodukcijom habitusa dominantne grupe. Pošto je dominantna grupa u patrijarhatu muška, rodni habitus je najvažnija veza između strukture i pojedinca. Odnosi između polova u porodici su ona vrsta prakse koja je najmanje izložena javnoj sferi i najmanje podložna promenama. Jedan od osnovnih oblika ograničavajućeg delovanja sistem vrši putem *rodnog habitusa*. Rodni habitus čine rutinizovana ponašanja, koja sobom nose različite sistemske rizike, koji su nejednako distribuirani po rodnoj osi diferencijacije. Cilj delovanja rodnog habitusa je proizvodnja hijerarhijske strukture, na čijem se dnu nalaze proizvođači materijalnog kapitala, a na vrhu oni koji prisvajaju ukupan društveni kapital, ekonomski i simbolički.³

Kapital je patrijarhalan društveni odnos unutar sistema razmene. Po Burdjeu, čine ga sva materijalna i simbolička dobra. U patrijarhatu, osnovna osa koncipiranja kapitala je seksistički odnos unutar sistema proizvodnje, razmene i potrošnje. Upravo posredstvom rodnog habitusa, vrši se socijalna reprodukcija polno-rodne asimetrije u oblasti proizvodnje, raspodele, razmene i potrošnje ekonomskog, simboličkog i kulturnog kapitala na svim strukturnim nivoima patrijarhata. Patrijarhat deluje na procese proizvodnje, razmene i raspodele u tri osnovne oblasti: ekonomskoj (materijalna dobra, rad), simboličnoj (prestiz, status, autoritet), kulturnoj (ukus, obrasci potrošnje, umetnost, obrazovanje, način govora).

Savremeno društvo posmatramo kao nedovoljno transformisano patrijarhalno društvo, u kome

3 Tomanović, S. (1993) "Socijalizacija kao praksa socijalne reprodukcije u delima Entoni Gidensa i Pjera Burdjea", *Sociološki pregled*, br. 1-4, str. 303-315.

4 Burdje, P. (2001) op. cit.

dominira "vladavina muškaraca",⁴ podređenost žena, kontrola muškaraca nad privatnim i javnim domenom. Osnovna linija organizacije i distribucije moći je patrijarhalna, distribucija i nasljeđivanje svih vrsta kapitala odvija se po muškoj srodničkoj liniji - patrilinearno.

Osnovna odrednica svakog tipa patrijarhata, bilo da se radi o tradicionalnom ili modernom, kao sistema sa velikim društvenim nejednakostima, je činjenica da on nije prirodno dat. Patrijarhat je socijalno proizveden, svakodnevnom aktivnošću socijalnih aktera, bilo da su oni svesni posledica svoga delovanja ili ne. Ukoliko akteri nisu svesni posledica svog delovanja, oni se nalaze u poziciji otuđenosti.

Ženska društvena grupa je, pored toga što je najveća društvena grupa, i najveća rizična grupa: čitavoj polovini ukupne svetske populacije na svim tačkama patrijarhalnog socijalnog prostora, prete najveći rizici, koji su patrijarhalno-sistemske koncipirani.

Burdjeovim rečnikom rečeno, ovde se radi o sistemskoj operaciji konvertovanja pola u rod. Ova sistemski operacija ima za osnovni cilj stvaranje takvih linija diferencijacije koje rodove stavlja u opozitne položaje, pri čemu je muški rod osnova za sistemsko nagomilavanje socijalnog kapitala na grupnom i individualnom nivou, a ženski osnova za akumulaciju sistemskih rizika na grupnom i individualnom nivou. Čitava ova globalna polno-rodna konverzija je važan deo sistemskog uticaja.

Cilj patrijarhalne rodne politike je zamagljivanje prave stvarnosti: sistem održava odnose eksploatacije žena od strane muškaraca i pokušava da pokaže da postoji takva zavisnost žena od muškaraca na svim nivoima patrijarhalnog sistema koja proizilazi iz bioloških osobina ženskog pola. Dakle, u patrijarhatu, biološka osobina kao što je pol je osnova za distribuciju kapitala, i to je suština tradicionalnosti globalnog društva.

U patrijarhalnom tradicionalnom društvu, osnovna osa koncipiranja kapitala je seksistički odnos unutar sistema proizvodnje, razmene i potrošnje. Upravo posredstvom rodnog habitusa, vrši se socijalna reprodukcija polno-rodne asimetrije u oblasti podele rada, proizvodnje, razmene i potrošnje ekonomskog, simboličkog i kulturnog kapitala na svim strukturnim nivoima patrijarhata. Patrijarhat deluje na taj način što u društvo sistemski uvodi hijerarhičnost i nejednakosti pre svega na osnovnoj liniji svog delovanja. U skladu sa Burdjeovom teorijom, a prilagođeno temi ovog istraživanja, društvena reprodukcija se određuje kao reprodukcija odnosa moći, a kulturna reprodukcija reprodukcija simboličkih odnosa, u oba slučaja na posmatra-

noj liniji pol-rod.

Najvažnija osobina patrijarhata je da se vladavina održava preko "simboličkog nasilja". Čitava reprodukcija patrijarhata bi se mogla nazvati i simboličkom proizvodnjom, u kome muški pol dobija pozitivan, a ženski negativan predznak. U simboličkoj sferi se nalazi glavni trezor patrijarhata, u kome leže ključna dobra za (re)produkciju patrijarhata. Sam Burdje simboličku sferu smatra uporištem "vladavine muškaraca".⁵ Zaista, ono što je srž patrijarhata je neprekidna, svakodnevna deprivacija žena svuda i na svakom mestu i na svim društvenim nivoima. Sa druge strane, sistem vrši i simboličko poništavanje žena: Burdje smatra da je osnovni oblik vladavine muškaraca simboličko nasilje nad ženama, nasilje na osnovu pola kao simboličkog kapitala. Najkonzervativniji oblik urušavanja simboličkog kapitala žena je rodni habitus kome su žene izložene u porodici, u privatnoj sferi. Na taj način, privatna sfera ima ključan značaj za održavanje simboličke sfere patrijarhata. Ako položaj u sistemu odredimo kao socijalni kapital, onda žene na globalnom nivou trpe takav sistemski uticaj koji ih gura na niže nivoe i smanjuje količinu i kvalitet socijalnog kapitala. Žene se sistemskom inhibicijom guraju na niže nivoe polja, u kome postoje globalni sistemski rizici, koji su tako koncipirani da imaju seksistički predznak i prete ženama.

Patrijarhat, dalje, zavisi i od ekonomskog angažmana žena, od rada žena u privatnoj sferi. Žene su osnovni proizvođači ekonomskog kapitala i nosioci ekonomske reprodukcije patrijarhata. Međutim, žene su i same osnovni resurs i kapital patrijarhata, dok, sa treće strane, ženski pol predstavlja osnovu trpljenja intenzivnih sistemskih rizika. U toj višestrukoj nekonzistentnosti se sastoji sistemski, patrijarhalan paradoks: žene su i osnovni proizvođač kapitala, i osnovni kapital, a ženski pol je i osnova za trpljenje sistemskih rizika!

Prema Lefevru,⁶ u svakidašnjici pojedinci i grupe najčešće žive na način ambigviteta. Oni se nalaze u ambivalentnoj poziciji kada su svesni postojećeg sukoba. Međutim, situacija ambigviteta postoji kada su pojedinci ravnodušni, kada nisu svesni protivurečnosti i prihvataju ih. Zbog prigušivanja protivurečnosti, dolazi do otuđenja: pojedinci i grupe nisu u mogućnosti da saznaju i ovladaju sopstvenim životom.

5 Burdje, P. (2001) op. cit.

6 Lefevr, H. (1988) *Kritika svakidašnjeg života*, Zagreb: Naprijed.

Analitički nivoi

Da bismo valjano analizirali patrijarhat i objasnili ga u svetlu kontekstualne analize, potrebno je da ga analitički operacionalizujemo tako što ćemo njegovu strukturu odrediti kao troslojnu. Dakle, patrijarhalnu strukturu čine globalni, mezo i pojedinačni nivo.

Prvi analitički nivo – dvoslojan globalni nivo

Kada se govori o globalnom nivou, radi postizanja ispravne kontekstualne analize, potrebno ga je definisati kao dvoslojan. Prvi sloj globalnog nivoa čini svetski sistem kao veliki patrijarhat, globalna patrijarhalna zajednica⁷ koje čitavo moderno društvo procenjuju kao netransformisano i nazivaju modernim patrijarhatom.

Na prvom mestu, iz ove perspektive je moguće ukazati na ključne društvene pojave koje sa ovog, najvišeg nivoa deluju na pojedinačne živote članova svih društvenih grupa i pojedinaca oba pola.

Moderne feminističke teoretičarke⁸ smatraju da je položaj žena u direktnoj vezi sa militarizacijom društva: društva sve više svojih javnih resursa ulažu u naoružanje, pri čemu se ulaganje globalnih resursa u preuzimanje obaveza domaćinstva (tipa briga o deci i starima, svakodnevni kućni posao), koje uglavnom obavljaju žene minimizira.

Veza između ratovanja i bogaćenja na osnovu ratovanja, sa jedne strane, i neplaćenog domaćeg rada koji u domaćinstvu obavljaju uglavnom žene sa druge strane, jeste od ključnog značaja. Teoretičar sistemske teorije Emanuel Valerštajn je u svojim radovima pokazao ulogu domaćinstava u reprodukciji svetskog sistema, a samim tim i društvenih nejednakosti.⁹ Osim toga, kućni posao shvatamo kao naturalnu, neprodajnu proizvodnju: moderne feminističke analitičarke¹⁰ govore o velikoj ulozi koju ima neprodajna proizvodnja koja se obavlja u okviru kućnog rada: ona nikako nije nekreativna, i stvara i do 45% ukupne vrednosti koje se u društvu stvore. Sistem preko rodnog habitusa prisiljava žene da ulažu svoje ljudske resurse u obavljanje svakodnevnog kućnog posla, često testirajući svoju fizičku izdržljivost, da bi izbegle ulaganje globalnih, javnih resursa u obavljanje

domaćih poslova, te da bi resursi bili oslobođeni za ulaganje u finansiranje ratova, od kojih najveće multinacionalne kompanije ubiru astronomske prihode. Već na ovom nivou postoji velika otuđenosti i ambigviteta. Iako se radi o ključnim procesima koji utiču na život svakog pojedinca i svih društvenih grupa, skoro svi ti pojedinci i društvene grupa su potpuno nesvesne kako međusobne veze ova dva fenomena, tako i njihove veze sa svakodnevnim životom koji je pun muka i problema.

Kroz najopštije oblike ispoljavanja neusklađenosti i nejednakosti (podelu svetskog sistema na centar, periferiju i poluperiferiju, na bogate i siromašne, na široku masu onih koji proizvode i mali sloj onih koji troše, na moćne multinacionalne kompanije i široku masu neuspešnih ekonomskih jedinica) provlači se osnovna linija delovanja sistemskih sila patrijarhata: linija pol-rod.

Drugi sloj globalnog nivoa koji obavezno treba uzimati u obzir u analizi patrijarhata čine konkretna globalna društva, u ovom slučaju naše društvo poluperiferije u procesu transformacije. Posmatrajući problem iz globalne perspektive, primećujemo da, ukoliko prihvatimo stanovište da privatna sfera ima odlučujući uticaj na održavanje patrijarhata, svetsku ekonomiju i moderan kapitalizam, onda i rodni habitus, kao okosnica privatne sfere, ima odlučujući uticaj na strukturisanje patrijarhata na svetskom i na nivou globalnih društava. Smatramo da jezgro rodnog habitusa čini nasilje nad ženama. Ono postoji u svim strukturama i na svim nivoima globalnog društva: javnoj i privatnoj sferi, politici, kulturi, ekonomiji, svakodnevici. Nasilje u porodici je samo jedna vrsta nasilja nad ženama, za koju je, međutim, bitno, da se odvija u sferi društva koja je potpuno van bilo kakve javne kontrole, u koju mehanizmi iz javne sfere nemaju upliva. Zato je ova vrsta nasilja najkonzervativnija i najpatrijarhalnija. Samim tim, nasilje nad ženama je i osnovni, najvažniji deo socijalne reprodukcije patrijarhata: predstavlja svojevrsnu kapiju patrijarhata. Bez njega, efikasnost svih ostalih oblika reprodukcije bi mogla biti dovedena u pitanje ili onemogućena, pogotovu u vremenima preobražaja kao što je naše. Kritična tačka odnosa između polova u porodici je takođe nasilje. Na taj način, nasilje u porodici postaje fundamentalan, najefikasniji deo rodnog habitusa, osnovna sila delovanja patrijarhalnog sistema, a rodni habitus najkonzervativniji mehanizam socijalne reprodukcije.

U analizi na ovom nivou ćemo poći od opšteg modernog fenomena, podele društva na javnu i privatnu sferu, i uloge rodne linije diferencijacije u ovoj oblasti. Globalno društvo se ne reprodukuje upotre-

7 Papić, Ž. (1997) *Polnost i kultura, Telo i znanje u socijalnoj antropologiji*, Beograd: Nolit.

8 Mišel, A. (1997) *Feminizam*, Beograd: Plato & XX vek.

9 Wallerstein, I. (1990) *Kapitalizam- istorijski sistem*, Titograd: CID.

10 Mišel, A. (1997) op. cit.

bljavajući resurse, burdjeovski rečeno, celog polja, već sav teret reprodukcije prebacuje na resurse svog drugorazrednog polja, privatne sfere, u kome osnovni kapital čine ljudski resursi žena. Patrijarhat vrši diskriminaciju i eksploataciju žena na globalnom nivou pre svega preko uvođenja podele na javnu, dominantnu i privatnu, podređenu sferu. Eksploatacija privatne sfere je posebno intenzivna u situacijama kada se javna sfera značajno ošteti, kao što je to slučaj sa Srbijom krajem XX i početkom XXI veka. Prebacivanjem "događaja" iz javne u privatnu sferu, privatna sfera je morala da podnese i iznese sve probleme i protivurečja. Ako uporedimo rezultate ovog istraživanja sa rezultatima istraživanja globalnog društva Srbije krajem ovog veka, lako možemo zapaziti fundamentalnu suprotstavljenost i opozitnost u odnosu između javne i privatne sfere društva. Loš društveni položaj žena se ogleda u bazičnoj nesrazmeri, obrnuto proporcionalnom odnosu između onoga što polovi ulažu u patrijarhalan sistem i onog što dobijaju kao feed back od sistema patrijarhata.

Posebno su složena društva koja se, kao naše, nalaze u situaciji blokirane transformacije. Ključna neusklađenost u porodici je postojanje nasilja nad ženama u porodici, na bihevioralnom nivou, što zajedno sa mizoginijom na vrednosnom nivou, predstavlja retko područje iz oblasti socijalne problematike u kojima se može govoriti o kontinuitetu u današnje vreme prestrukturacija.

Domaća statistika ovu vrstu problema ne percipira, najčešće ih definišući kao "slučajeve iz kujne". Domaće NVO i feminističke organizacije od kraja devedesetih beleže godišnje do 2000 žena koje im se javljaju za pomoć. Naše zakonodavstvo je tek Krivičnim zakonom Republike Srbije priznalo postojanje i pokušalo da reguliše nasilje u porodici članom 118a, koji je usvojen marta 2002. godine. Novi Porodični zakon, doduše, može biti prekretnica, jer definiše nasilje nad ženama kao socijalnu pojavu.

Drugi analitički nivo – mezo nivo

Na ovom nivou radi se o širokoj paleti klasičnih linija socijalne diversifikacije, o kojima ćemo kasnije govoriti u delu o empirijskim rezultatima. S obzirom da sociološko tumačenje odnosa među polovima rodni habitus određuje kao posredujuću varijablu, princip posredovanja u produkciji i reprodukciji društvenosti kao nejednakosti, rodni habitus preko porodice predstavlja okosnicu delovanja strukture na pojedinca. Ukoliko pođemo sa stanovišta da praksa odnosa među polovima u porodici reprodukuje strukturalne karakteristike

koje oblikuju habitus, moći ćemo da postavimo odnose među polovima u porodici u društveno-istorijski kontekst.

Smatramo da su mezo-linije diferencijacije globalnih rizika osnove za diferenciranje intenziteta rizika, a nikako osnove za prisustvo ili odsustvo nasilja nad ženama. Rizik za ženski pol uvek i svuda postoji i aktivan je, a razlike su samo u intenzitetu. Ipak, unutar linija diferencijacije razlike mogu biti jako velike, pogotovu kada se prelamaju sa drugim linijama ugnjetavanja pojedinaca od strane sistema.

Ovo istraživanje pretpostavlja da posebnu specifičnu težinu za ispoljavanje nasilja nad ženama nosi rizičan oblik domaćinstva - tzv. vertikalno proširena porodica. Ova zajednica je centrirana na roditeljsku porodicu i predstavlja žižu porodičnih konflikata. Nasilje u ovako koncipiranoj porodici mora se dalje operacionalizovati i analizirati kao dvoslojno, jer ima najmanje dva nivoa:

- nasilje roditeljske nad nuklearnom porodicom (nasilje starih nad mladima, koje ima temelj u tradicionalnoj distribuciji autoriteta prema starosti i aktuelnoj ekonomskoj nesamostalnosti mlade porodice),
- nasilje muškog dela zajednice nad ženskim delom zajednice, koje ima temelj u tradicionalnoj distribuciji autoriteta prema polu u dominantnom polno-rodnom sistemu.

Bitna odrednica ove porodične zajednice, koja ima veliki uticaj na posmatranu pojavu, je konfuzija i preklapanje uloga i moći, koja proističe iz jake fuzije dve porodice i jako oštećene autonomije i same mlade porodice, a pogotovu njenih pojedinačnih članova. U tradicionalnoj kolektivističkoj ideologiji i kulturi Srba, kuća ili zadruga imaju ključnu ulogu u privatnoj sferi. Svaki entitet manji od toga je podređen i neautonoman. Ne samo da se individualnost svakog pojedinaca stavlja u drugi plan, nego je i porodica kao društvena grupa sama po sebi, izdvojena iz šire srodničke mreže, nelegitimna, neautonomna i nesamostalna. Veću specifičnu težinu od porodice ima sama srodnička patrilinear-na grupa. Značaj ima i muška uloga izdržavaoca porodice (glave porodice, glavnog provajdera).

Treći analitički nivo - nivo individue

Ovaj analitički nivo nas dovodi do pojedinca i omogućava posmatranje posledica delovanja patrijarhalne zajednice sa svih nivoa na ličnost pojedinca.

Na ovom nivou je potrebno primetiti da socijalna reprodukcija proizvodi kako spoljašnji sistem - socijalni, tako i unutrašnji sistem - psihički.

Primenjeno na patrijarhat, znači da psihički aparat pojedinaca predstavlja interiorizaciju spoljašnjeg, socijalnog aparata. Fizička prinuda je element koji, prema Horkhajmeru,¹¹ ima ključnu ulogu u čitavoj ljudskoj istoriji u reprodukciji sistema ponašanja i stvaranju unutrašnjeg, psihičkog aparata pojedinaca. Tako uspostavljen psihički aparat proizvodi najpre tipične socijalne aktere, a kasnije i tipično ponašanje socijalnih aktera socijalne (re)produkcije, a preko njih društvenu strukturu. Tako možemo da pratimo tok delovanja prinude ili nasilja od globalnog preko grupnog do individualnog nivoa, i da jasno vidimo kako nasilje proizvodi društvenu strukturu. Individualan položaj žena pokazuje veliku nekonzistentnost, koje, opet, žene nisu svesne, tako da ponovo imamo veliki stepen otuđenja i ambigviteta na nivou delovanja sistema na pojedinca. Dugoročne posledice nasilja nad ženama porodice nisu jednoznačne, jer, iako na početku porodičnog života veoma obespravljena, žena će sa rastom svojih godina starosti moći da doživi, uslovno rečeno, socijalnu promociju: biće cenjena i poštovana zbog istrajavanja u trpljenju dugogodišnjeg nasilja! To je često i jedini način preživljavanja i eventualne promocije posle više decenija služenja patrijarhatu. Radi se o pojavi pod nazivom "žrtveni mikro-matrijarhat"¹². Takođe, iz ovog ugla se jasno vidi fundamentalna osobina patrijarhata - "prisilna integracija" žena¹³ kao i postojanje "seksističkog društvenog sistema" o kome govori Karen Hornay.¹⁴ Ova činjenica predstavlja osnov patrilinearnog paradoksa: žene su istovremeno i uključene u patrijarhat, i isključene iz njega.

Ono što otežava situaciju je ambigvitet i velika otuđenost u ponašanju samih pojedinaca. I pored činjenice da postoji objektivna neintegrisanost žena u patrijarhat, ovu neintegrisanost ne prati adekvatna svest. Začudo, kod žena je masovno prisutna svest i o integrisanosti, subjektivan osećaj žena da su integrisane, koju ovde nazivamo *subjektivna integracija*, koja nam govori o uspešnoj psihološkoj reprodukciji patrijarhata u glavama ljudi.

Pomenuti autor¹⁵ primećuje i dobro procenjuje ulogu inertnosti i znanja u procesu socijalne reprodukcije i promene: kada represija jednom uspe da

uspostavi svoj pakleni krug od globalnog do individualnog nivoa, on se posle veoma lako, putem inertnosti pojedinaca, održava, tj. reprodukuje. Za promene su potrebni "veliki psihički naponi"¹⁶. Smatra da su promene stvarnosti moguće samo ako se pre toga dogodi ono što bismo danas nazivali unutrašnja transformacija, promena načina mišljenja – ako se pre toga "ljudi izmene"¹⁷, a sposobnost za promene imaju samo oni pojedinci kod kojih je "saznanje postalo moć"¹⁸. Ovo je momenat koji govori o dubokoj povezanosti i organskoj vezi između znanja o društvenoj stvarnosti i društvenih promena, a to je tačka od osnovne važnosti za Srbiju u ovom trenutku. Cilj socijalne reprodukcije je stvaranje autoritarnih pojedinaca, koji nemaju svoje mišljenje, već se uvek rukovode mišljenjem koje prihvate sa neke nadređene instance, i tako reprodukuju hijerarhijsku strukturu. Poznati sociolog Talkot Parsons je definisao "paradigmom o segregiranoj komplementarnosti",¹⁹ prema kojoj su muški i ženski identitet koncipirani tako da se međusobno dopunjuju i nalaze se u skladnom odnosu. Međutim, ova paradigma je kognitivna osnova velike manipulacije: komplementarnost polnih uloga može postojati samo sa stanovišta sistema. Sa stanovišta individue, ova komplementarnost je lažna i forsira neravnopravnost na štetu žena.²⁰ U savremenoj stvarnosti, gde preovlađuje model depersonalizovanih uloga i prilagođavanja pojedinaca društvu, kulturološki se stimuliše socijalna mimikrija, što dalje ima za posledicu jačanje postojećeg ambigviteta. Obrasci svakidašnjeg života i obrasci porodičnih odnosa su kolektivni, tradicionalno definisani i postoje u kontekstu asimetrične konfiguracije moći u privatnoj sferi. Konflikte se potiskuju u iracionalnu sferu, normativno mišljenje dominira nad dijaloškim mišljenjem, obrazac rešavanja konflikata i pražnjenje društvene agresivnosti prati princip moći. Kada je u pitanju nasilje u porodici, karakteriše ga nasilje onih koji su društveno definisani kao moćni nad onima koji su određeni kao nemoćni, tj. odraslih muškaraca nad svojim ženama i svojom decom. Nasilje nad

11 Horkhajmer, M. (1976) *Tradicionalna i kritička teorija*, Beograd.

12 Blagojević, M. (1997) *Roditeljstvo i fertilitet*, Beograd: ISI FF.

13 Denich, B. (1988) "Spol i moć na Balkanu", u: Milić, A. (ur.) *Radanje moderne porodice*, Beograd, str. 281.

14 Hornay, K. (1965) *Novi putevi psihoanalize*, Beograd: Kosmos.

15 Horkhajmer, M. (1976) op. cit.

16 "Relativno čvrst sistem načina ponašanja, taj unutrašnji aparat (podvukla V.M.S.), koje je najčešće nužan, poštuje se amo zato jer istupanje iz starog načina života ..., zahteva snagu i hrabrost, tj. veliki psihički napor" (Horkhajmer, M. 1976, str. 203).

17 Horkhajmer, M. (1976) op. cit. str. 203.

18 Horkhajmer, M. (1976) op. cit. str. 203.

19 Milić, A. (1988) *Radanje moderne porodice*, Beograd.

20 Stepanović, V. (1992) *Odnos roditelja prema muškoj i ženskoj deci u savremenoj porodici*, diplomski rad, Filozofski fakultet u Beogradu.

ženama predstavlja deo kulturnog obrasca, što je posebno efektuirano aktuelnim procesom retraditionalizacije sistema vrednosti. Tradicionalna podela rodni i polnih uloga i tradicionalna konstrukcija muškog i ženskog identiteta održava se na principu opozitnosti i negativnog određenja identiteta. Bazični rodni identitet tradicionalne kulture je svakako muški, i osnovni problem je u negativnom definisanju identiteta.

Stimulisanjem mizoginih vrednosti, kultura ženama na identitetskom nivou pripisuje sve same nedostatke i rizike (iracionalnost, slabost, nekompetentnost). Na taj način se vrši ideološko maskiranje seksističko-sistemskih rizika, koje sistem stimuliše. Ugrađeno u ovakav sistem, nasilje nad ženama predstavlja njegov fundament, njegovu osnovu i uslov za njegovu reprodukciju. Nasilje nad ženama jeste delimično i posledica aktuelnog trenutka: ratnog okruženja, ali i izražene "mafizacije"²¹ države i društva. Ipak, izvori ove pojave su na mnogo dubljem nivou, u neravnoteži moći između muškaraca i žena na nivou svetskog sistema.

U daljoj analizi, operacionalizaciju pojma izvršili smo na sledeći način. Pre svega, da ponovimo, nasilje nad ženama definišemo kao sistemski rizik sa seksističkim predznakom. Osnovni nivo operacionalizacije je podela nasilja nad ženama u porodici na aktivno i pasivno nasilje.

Smatramo da pasivno nasilje nad ženama predstavljaju opšte, dominantne organizacijske linije patrijarhata, patrilinearne i patrilokalne. Takođe, to su i autoritarni porodični odnosi koji u sebi sadrže pasivno nasilje, tj. sistemske seksističke rizike, tako da o počinocima nasilja ne možemo u potpunosti govoriti kao o inicijatorima u individualnom smislu i na mikro nivou. Pasivni nasilnici koriste sistemske mehanizme koji deluju sa globalnog i grupnog nivoa u cilju efektuiranja sistemskih rizika, i bez direktnog i aktivnog individualnog učešća u samom činu nasilja. Cilj primene ovih mehanizama je reprodukcija sistema realizovanjem diskriminacije i nejednakosti na osnovnoj liniji pol-rod, čime se intezivno urušava položaj žena. Radi se o tri velike grupe ponašanja koje čine pasivno nasilje nad ženama u porodici: nasilje nad zdravljem, psihološko i ekonomsko nasilje nad ženama.²²

Aktivno nasilje nad ženama je fizičko nasilje. Osnovna hipoteza rada je da aktivna nasilna

ponašanja (ANP) u porodici imaju takvo unutarporodično usmerenje da idu u smeru od muškaraca prema ženama. Sem toga, svi obrasci i karakteristike ANP nad ženama u porodici, koji postoje u dezorganizovanim, disfunkcionalnim i dezintegriranim porodicama, mogu se naći i u tzv. "normalnim" porodicama. Razlog za postojanje ovakvog paradoksa je činjenica da ANP nad ženama predstavlja bazičnu aktivnost za (re)produkciju patrijarhalnih društvenih odnosa, koji u sebi nose patološku, nehumanu notu. Na taj način, kategorije "normalno" i "patološko" su relativizovane.

U analizu nasilja nad ženama potrebno je uvesti i alkoholizam, jer on često povezuje nasilje nad ženama i kriminalitet. Podaci²³ govore da je nasilje nad ženama posebno intezivno, oštro i brutalno kada je povezano sa alkoholizmom partnera. Na individualnom nivou, istraživanja su konstatovala tzv. sindrom zlostavljane žene.²⁴ Možemo da kažemo da je ovaj sindrom posledica dugogodišnjeg trpljenja intenzivnih sistemskih rizika. Sindrom ima za posledicu izmenjenu percepciju stvarnosti i izmenjen čitav način mišljenja žena-žrtava. Alkoholizari su osobe u punoj životnoj snazi, a alkoholizam je, kao osnova za ispoljavanje rizičnog ponašanja, postao deo načina i kvaliteta života aktivne populacije, ali pre svega muške. Pošto je alkoholizam ugrađen u način života aktivne muške populacije, patrijarhalan sistem i samu antisocijalnost stimuliše kao deo svakodnevice. Situaciju dodatno otežava činjenica da savremeni pristup lečenja ovog socijalno-medicinskog poremećaja podrazumeva porodičnu terapiju.²⁵ To praktično znači da savremeni tretman alkoholizma zahteva uključivanje supruge, odnosno majke u proces lečenja. Za same žene, to znači da im se nameće tradicionalna uloga negovanja, brige i lečenja bolesnih, u ovom slučaju sopstvenih nasilnika. Tako dolazimo do još jednog paradoksa: savremeni socijalno-medicinski tretmani se zasnivaju na tradicionalnim rodni ulogama, koji vode novoj marginalizaciji žena.

Tri teorijska kruga

Savremene teorije postavljamo u tri teorijska kruga.

23 Nikolić-Ristanović, V. (2000) "Nasilje nad ženama i kriminalitet žena: pregled dosadašnjih rezultata", *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, IKSI:Udruženje za krivično pravo i kriminologiju, br. 1-2.

24 Nikolić-Ristanović, V. (2000) *ibid.*

25 Đukanović, B. (1988) "Slika o alkoholičarima", u: Grupa autora: *Mi i oni drugačiji: Istraživanje stavova prema duševnim bolesnicima, narkomanima i alkoholičarima*, Beograd: ISI FF.

21 Vujović, S. (2002) "Urbane promene u Srbiji", u: Bolčić S., Milić A. (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF, str. 157-194.

22 Miletić-Stepanović, V. (2002) "Nasilje u porodici: način proizvodnje nasilja nad ženama", u: Bolčić S., Milić A. (ur.): *Srbija krajem milenijuma*, Beograd: ISI FF.

Teorije makro nivoa (globalnog obima) čine teorije koje se bave problemom transformacije, modernizacije i globalizacije. Koncept socijalne reprodukcije, izložen na početku rada, je osnovno težište dve velike i važne savremene teorijske koncepcije: teorije Entoni Gidensa, anglo-saksonskog sociologa²⁶ i teorije Pjera Burdjea, francuskog sociologa.²⁷

Teorije mezo nivoa (srednjeg obima) čine teorije iz oblasti sociologije porodice, pre svega feminističke teorije. Sociološka istraživanja koja se bave nasiljem nad ženama, kako malobrojna domaća, tako i inostrana, imaju empirijski, skoro empiricistički karakter, tako da je teorijsko-hipotetička osnova takva da bi je trebalo još detaljnije izgraditi. Rezultati prve studije koja proučava nasilje nad ženama na našim prostorima²⁸ govore da je u Srbiji između dva svetska rata, kao u društvu "burne porodične transformacije" u 85% porodica postojalo nasilno ponašanje prema ženama. Ovaj podatak govori o visokom stepenu prihvaćenosti obrasca nasilnog ponašanja u porodici koja se menja, nalazi u procesu burne, a svakako i bolne transformacije. Drugi bitan rezultat ove studije je činjenica da postoji fuzija obrasca nasilja nad ženama i modela opijanja muževa, te da su ova dva obrasca deo iste tradicije i međusobno usko povezani. Intenzivna i brutalna nasilja nad ženama događala su se u trenucima alkoholizovanosti njihovih muževa. Neki od činilaca koji su uticali na takvo stanje su i izražena vojnička tradicija plemenskih društava, sam fakticitet čestih ratovanja na ovim prostorima. Posledice ratničke tradicije i čestih ratovanja utiču na svakodnevni život posredstvom neurednog života, stalnog bežanja, napuštanja teritorija i ponovnog vraćanja. Ova vrsta diskontinuiteta dovodi do nepostojanja poretka i institucija, i do odsustva nenasilnih obrazaca života u svakodnevi.

Teorije mikro nivoa čine teorije iz oblasti socijalne psihologije, antropologije i teorije ličnosti. Ovde ćemo se pre svega osloniti na Horkhajmerovu kritičku teoriju. Ključan pojam Horkhajmerovog koncepta je istovremeno ključan i za razmatranje nasilja na ženama. Radi se o pojmu autoriteta, za koji Horkhajmer kaže da je "obeležje celokupne egzistencije",²⁹ da je osnovni cilj svakog

kulturnog aparata "u unutrašnjosti potčinjenog učvrstiti princip nužne vladavine čoveka nad čovekom",³⁰ usaditi u čoveka veru u autoritet. Osnovna istorijska delatnost bi bila "potčinjavanje ljudi tuđoj instanci".³¹ Patrijarhalno mišljenje i delanje je najmasovniji oblik autoritarnog mišljenja i delanja. Još kod Horkhajmera nalazimo stav da je svest o postojanju ovih procesa svest o procesima koji proizvode društvo. Ono što, po ovom autoru, otežava promene, je činjenica da je teško shvatiti neprozirnu stvarnost i sagledati koji su to procesi koji utiču na proizvodnju društva. Na mesto samovolje, koja je bila karakterističan dominantan autoritet za premoderan period, u moderno doba na snagu stupa anonimna ekonomska nužnost: autoriteti nisu srušeni, samo su se sakrili iza anonimne moći ekonomske nužnosti. Za građansko društvo je karakteristično da se potčinjavanje, koje ne prestaje da postoji, ne zasniva više na rođenju, nego na "slobodnom ugovoru između privatnih osoba!"³² Posebno je u moderno doba struktura autoriteta jako složena, i služi za razumevanje ljudskih načina reagovanja. Proizvod savremenog društva je ambivalentna individua: ona se istovremeno i oseća slobodno, ali i društveno uslovljene činjenice priznaje kao neizmenjive i večne: smatra večnim ideje o vlasti čoveka nad čovekom, nagon za potčinjavanjem smatra večnim i prirodno zasnovanim!? Pojedinci veruju da delaju slobodno, a istovremeno osnove samog poretka izmiču njihovom saznanju. Takođe, teoretičarka L. Walker,³³ svojom teorijom naučene bespomoćnosti, objašnjava kako socijalni mehanizam proizvodnje žrtve, tako i proces socijalne proizvodnje "psihološke paralize" u kojoj se žene-žrtve nalaze. Naime, ova autorka je na ljude primenila teoriju koju je razvio psiholog Seligman eksperimentišući na psima! Teorija naučene bespomoćnosti govori o mehanizmima socijalizacije koji, na vreme primenjeni (u detinjstvu), imaju snagu da proizvedu takvo društveno naučeno ponašanje, koga karakteriše slamanje volje, izazivanje depresije i otuđenja, tako da individue, u ovom slučaju žene, gube svaku individualnost, i žive u trajnom uverenju da su nesposobne za samostalan život i da nisu u stanju da kontrolišu sopstvenu okolinu.

26 Giddens, A. (1987): *Social Theory and Modern Sociology*, Stanford : Stanford University Press.

27 Burdje, P. (2000) *Nacrt za jednu teoriju prakse*, Beograd: Plato.

28 Erlih, V. (1971): *Porodica u transformaciji*, Zagreb: Naprijed.

29 Horkhajmer, M. (1976) op. cit. str. 203.

30 Horkhajmer, M. (1976) op. cit. str. 203.

31 Horkhajmer, M. (1976) op. cit.

32 Horkhajmer, M. (1976) op. cit.

33 Walker, L. (1977/78) "Battered Women and Learned Helplessness", *Victimology*, 3-4.

Empirijski rezultati

Istraživanje koje sam sprovela³⁴ pokušava da neke od rezultata do kojih se došlo na ovaj način, testira na reprezentativnom uzorku žena i njihovih porodica, dakle na populaciji "normalnih" porodica koje se nalaze u procesu preobražaja, bez eksplicitno izraženih porodičnih disfunkcija i dezorganizacija.

U ovom radu ispitivali smo sedam vrsta aktivnog nasilnog ponašanja u porodici: uskraćivanje pažnje, uskraćivanje novca, uskraćivanje slobode kretanja, vikanje/vređanje, pretnje, bacanje/razbijanje stvari, udaranje. Da bi se realizovala diferencijacija ispitanika i njihovih porodica na liniji nasilnosti, konstruisan je pokazatelj *ANP* u porodici: indeks nasilnosti. Zasnovan je na merenju intenziteta i učestalosti *ANP* nad ženama u porodici. Osnovna ideja u konstruisanju indeksa nasilnosti je kumulativnost nasilja: smatramo da postoji princip po kome se jači, brutalniji oblici nasilja uvek javljaju naslanjajući se na mekše i slabije oblike. Indeks nasilnosti obuhvata pomenutih sedam oblika *ANP* nad ženama u porodici. Sva ponašanja su dvostruko ponderisana: prema svom intenzitetu (od "najmekših" do "najtvrdih", redom kojim su gore nabrojana) i prema učestalosti (4 vrste: nema ponašanja, retko, često, veoma često), pa su grupisana u sledeće kategorije: odsustvo nasilja (0), nizak indeks nasilnosti (0.01-1), srednji indeks nasilnosti (1.01-2.00.) i visok indeks nasilnosti (2.01-3.00). Tumačenje dobijenih rezultata ostvaruje se pomoću tri modela: model visoke nasilnosti se prostire od 3,00 – 2,01, model srednje od 2,00–1,01 a model niske nasilnosti obuhvata vrednosti od 1,00-0,01.

Osnovne osobine procesa analize su fokusiranost na empatiju, uživljavanje u položaj Drugog, otkrivanje činjenica koje su dosadašnjoj sociološkoj nauci ostajale nevidljive, te njihovo razumevanje, davanje šanse marginalcima da se izraze, iznesu svoje mišljenje, svoju sliku i doživljaj stvarnosti. To praktično znači "razumevanje ženske društvene patnje"³⁵, prevazilaženje irelevantnosti patnji u privatnosti, davanje legitimiteta patnji žena u porodičnom "polju sukoba".³⁶

Dobijeni podaci su poređeni pre svega sa podacima iz dva istraživanja, koja su sprovedena u razmaku od deset godina: Stepanović, 1992³⁷ i Nikolić-Ristanović, 2002³⁸, dok su za etnološko pozicioniranje korišćeni rezultati predstavljeni u knjizi Vere Erlih.³⁹

Ključni metodološki problemi su neimenovanost i skrivenost pojave. Dobijeni podaci odslikavaju samo ono što je moglo da se vidi preko jednog visokog zida ćutanja. Analiza podataka, više kvalitativna nego kvantitativna, kretala se zaobilaznim tokovima, koji su mogli implicitno da se prate međusobnim ukrštanjem odgovora i traženjem nedoslednosti i propusta u ćutanju. To nikako nije bila analiza "svetlih brojeva", podataka koji govore sami po sebi. Dobijeni podaci korišćeni su više da bi se pokazalo koliko nisu, nego koliko jesu tačni.

Postoji izuzetno velika neiskrenost ispitanika. Čak 70% svih ispitanika (podaci se odnose samo na Beograd) je, po proceni anketara, jako neiskreno kada odgovaraju na pitanja o nasilju. Na osnovu tih podataka, može se reći da je zid ćutanja na koji je istraživanje naišlo takav da omogućava da se vidi samo oko 1/3 fenomena, a da je praktično, većina slike, koja iznosi oko 2/3, ostala van našeg vidokruga. Osim toga, čak i ovakvu stopu nevidljivosti možemo smatrati minimalnom, jer je izmerena u modernizacijskom centru, Beogradu.

Da bismo takve podatke maksimalno iskoristili, morali smo da koncipiramo i sprovedemo nekoliko specifičnih metodoloških operacija (indirektne odgovore na neka pitanja kao kontrolno sredstvo za određivanje učestalosti fenomena na nivou uzorka, analizu konfliktnih situacija tokom prikupljanja podataka, analiza svojevrsnog ženskog kulturnog kapitala - neformalnog govora, i ponderisanje podataka: utvrđeni stepen neiskrenosti ispitanika pokušali smo da kvantifikujemo tako što smo sproveli jednostavno povećanje podataka koji se odnose na nasilna ponašanja iznad nivoa niskog indeksa nasilnosti tri puta (tripliranje podataka).

Na nivou celog uzorka, nasilje u porodici, definisano preko sedam vrsta aktivnih nasilnih ponašanja i četiri modaliteta učestalosti, postoji u preko 80% porodica, što je skoro isto kao pre pola veka, između dva svetska rata. Ova porazna činjenica govori o velikoj konzervaciji patrijarhata. U odnosu na samu porodicu, ovi podaci govore da

34 Anketno istraživanje je deo projekta "Srbija u komparativnoj sociološkoj perspektivi", koje je finansiralo Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj, a sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, na populaciji uže Srbije, na uzorku od 1200 ispitanika, 1999 godine, u tri velika regiona (Beograd, Niš i Novi Sad) sa ciljem da ispita pre svega praksu, akcionu dimenziju domaće svakodnevice.

35 Burdje, P. (2001) op. cit.

36 Burdje, P. (2001) op. cit.

37 Stepanović, V. (1992) op. cit.

38 Nikolić-Ristanović, V. (ur.) (2002): *Porodično nasilje u Srbiji*, Beograd: Viktimološko društvo/Prometej

39 Erlih, V. (1971) op. cit.

se savremena porodica u Srbiji u toku XX veka uopšte nije promenila, te deluje kao akter konzervacije patrijarhata, i pri tome ima potpuni legitimitet u netransformisanom društvu Srbije.

Dalja analiza rađena je iz dva osnovna ugla: ugla unutrašnje strukture i dinamike procesa, koja govori o akterima, menadžerima i razlozima ANP iz ugla uticaja društvenog položaja.

Unutrašnja struktura i dinamika ANP u porodici

Akteri ANP: analiza ovog dela strukture i dinamike ANP postignuta je koncipiranjem agregatnog pokazatelja koji smo nazvali saldo učešća u nasilnoj situaciji po članu, i koji govori o odnosu nasilnik-žrtva nasilja za svakog člana porodice. Kao rezultat, dobili smo status članova porodice u procesu nasilnosti: odnos između iniciranja i trpljenja nasilja. Rezultati pokazuju da je jedini član koji ima više iniciranja nego trpljenja ANP suprug-otac, dok najviše trpljenja ANP ima supruga-majka. Na osnovu tih podataka, otkrivamo da je nasilje u porodici pre svega nasilje muževa nad svojim suprugama, kao i osnovnu protivurečnost "savremene" porodice: činjenicu da je maksimalna nejednakost i neusklađenost spakovana u okvire same bračne dijade, između bračnih "partnera"! Analizirajući aktere prema indeksu nasilnosti dolazimo i do podatka da, sa rastom indeksa nasilja, raste i duplira se učešće oca u započinjanju konflikata.

Menadžeri ANP: Prema podacima, čak jednom četvrtinom ANP niko ne upravlja, i to su uglavnom ANP višeg indeksa! Glavni menadžeri nasilnih ponašanja koje neko pokušava da reguliše upravo su glavne žrtve, supruge-majke (oko 30%), ali one uspevaju da upravljaju samo blažim ANP, verovatno stalnim 'popuštanjem' i opraštanjem. O uticaju tradicionalno orijentisane vertikalno proširene porodice govori i podatak da su ne-članovi nuklearne porodice, tj. članovi roditeljske porodice jako važan deo "nasilničkih trouglova": angažuju se retko, ali u jako opasnim situacijama što govori o njihovom velikom autoritetu u porodičnoj zajednici.

Razlozi ANP: Ispitane su tri grupe razloga. Dve od tri grupe (nedostatak novca i problemi sa decom) iniciraju ANP blažeg intenziteta. Međutim, treća grupa razloga je uzročnik ANP srednjeg i visokog intenziteta: nasilja zbog seksualnog zanemarivanja i maltretiranja uglavnom spadaju u područje srednjeg indeksa nasilja, dok ANP zbog ljubomore, neverstva i opijanja potpuno pokrivaju oblast visokog indeksa nasilnosti.

U slučaju bračnih razloga, za koje možemo da kažemo da proizilaze direktno iz dominantnog polnorođnog sistema, tj. patrijarhata, situacija iz 1992. je vrlo slična današnjoj: u svakoj četvrtoj porodici (28.34%) do sukoba između supružnika dolazi zbog poremećenosti porodičnih uloga, koja se manifestuje na taj način što muž-otac zanemaruje ulogu oca i muža.⁴⁰ Poremećenost porodičnih uloga je i tad bio dominantan izvor sukoba.

Možemo da zaključimo da postoji konzervacija takve vrste patrijarhata u privatnoj sferi, u kojoj su supruge glavne žrtve porodičnog nasilja, a najbrutalnije oblike ANP nad ženama sprovode njihovi muževi, u situacijama kada se nalaze u pijanom stanju, a pri tome su ljubomorni i optužuju svoje žene za neverstvo.

ANP nad ženama kroz prizmu socijalnog položaja

Prosečan indeks ANP na nivou uzorka je 0.72., tj. radi se o niskom nivou nasilnosti. Na ovom mestu bi trebalo imati u vidu kako veliku opasnost nasilja niskog intenziteta koji je široko rasprostranjen u uzorku, tako i veliku neiskrenost ispitanika.

Pri tome, konstatovani indeks ANP je tako rasproširen po ispitivanim linijama,⁴¹ da je njegova diversifikacija vrlo mala. Na diferencijaciju ANP nad ženama utiče samo mali broj obeležja: vertikalno proširena porodica, seoska sredina, unutrašnjost Beograda, siromaštvo, zaposlenost žene ili muža, broj članova i dece (izuzetno relevantna linija - u porodicama sa velikim brojem dece zabeležila sam maksimalan iznos visokog indeksa nasilja), bračni status – vanbračna zajednica, kao i dobici/gubici u porodici.⁴²

Podatak o slaboj diversifikaciji indeksa ANP nad ženama govori o postojanju vrlo rizične pojave - o transslojnoj homogenizaciji patrijarhata. Naime, iako novija istraživanja⁴³ pokazuju da u Srbiji postoji izvesna "unutraslojna diferencijacija i razaranje starog poretka, u smislu rastvaranja dosadašnjih

40 Stepanović, V. (1992) op. cit.

41 Ispitivane su sledeće linije diversifikacije: vertikalno proširena porodica, mesto stanovanja, linija selo-grad, linija Beograd-unutrašnjost, regioni, nezaposlenost žene-muža, ekonomsko siromaštvo: prihod i kvadratura stana po članu, zanimanje ispitanika, školska sprema ispitanika, zanimanje oca, školska sprema oca, broj dece i broj članova, bračni status ispitanika, mesto rođenja ispitanika, starost ispitanika, indeksi bio-reproduktivnih dobitaka i gubitaka.

42 Milić, A. (2002) "Dobitnici i gubitnici", u: Bolčić, S., Milić, A. (ur.) op. cit. str.

43 Lazić, M. (1994) *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić, str. 246.

slojnih grupacija", na planu svakodnevnih odnosa među polovima u porodici imamo sasvim suprotnu pojavu: intenzivno ujednačavanje društvenih slojeva i transslojnu homogenizaciju patrijarhata. U situaciji kada je čitava javna sfera najpre potpuno uzdrmana, da bi do kraja devedesetih bila potpuno razorena, patrijarhat u privatnoj sferi ne samo da je ostao netaknut, već se može reći da se učvrstio. Učvršćivanjem patrijarhata, smanjio se kvalitet svakodnevnog života pre svega žena. Šta znači razaranje javne sfere koje sobom nosi "manjak društvene normalnosti"⁴⁴ prema "normalnim nenormalnostima"⁴⁵ svakodnevnog života žena.

Nasilje nad ženama postoji kako u "patološkim" tako i u "normalnim" savremenim porodicama i predstavlja osnovu održavanja lokalnog patrijarhata i društvenog poretka seksističkog tipa. Ova vrsta nasilja nema karakteristike nelegitimnosti i patologije: kulturološki je definisana kao normalna i legitimna.

Na taj način, postojeća praksa svakodnevne i koncepcija ljudskog blagostanja su međusobno nespojive.

Ako situaciju sagledamo sa globalnog nivoa i konteksta opštih interesa, posledice i štete su opšteg karaktera, od ometanja u razvoju ličnosti dece, preko eksploatacije i neracionalnog trošenja ljudskih resursa žena koje čine polovinu stanovništva, do oštećivanja zajedništva na bračnim relacijama, na relacijama između roditelja i dece. Na taj način su sve ključne kategorije porodičnih odnosa (kategorije bračnog partnerstva, roditeljstva i detinjstva) oštećene za atribute zajedništva, emocionalne bliskosti i razumevanja, a društvo se nalazi u transformacionoj blokadi i u situaciji intenzivne reprodukcije socijalnih rizika i nejednakosti.

Indikativno je samo postojanje takvog polnorodnog sistema koji ljude po osnovu pola mnogo više razdvaja nego što spaja, mnogo više dezintegriše nego što ih integriše u svakodnevici. Složila bih se sa mišljenjem Burdjea⁴⁶ da su u patrijarhatu oba pola na gubitku, i mislim da je to ono što je tragično. Čak i muškarcima, svojoj privilegovanoj grupi, patrijarhat nudi samo iluziju moći, samo senku mogućeg pravog blagostanja. Posledice delovanja patrijarhalnog sistema vide se po štetama koje oko sebe pravi: patrijarhat pravi velike disbalanse i neravnoteže u svim ključnim oblastima života, počevši od ekološke, preko biološke i soci-

jalne pa do psihološke, u kojoj se posledice svih disbalansa efektiraju i deluju intenzivno obezvređujući ljudski život. Muškarci žive u iluzijama moći i senkama ljudskih mogućnosti, ali žene su ipak te koje nose na svojim leđima veliki teret tog sistema, kakav je da je, i istovremeno od njega dobijaju samo mrvice njegovih mogućnosti. Maksimalno onoga što patrijarhalan sistem ima da ponudi, ma kako to bilo malo, on ipak nudi uglavnom muškom polu, dok od žena uglavnom uzima i/ili otima.

Posmatrano sa mikro nivoa, patrijarhat stimuliše stvaranje autoritarnih ličnosti oba pola, slabih ličnosti, koje može da instrumentalizuje i koristi za svoje održavanje i reprodukciju. Muškarci su takvi akteri reprodukcije patrijarhata koji prave ljudske prednosti i vrednosti gube na račun dobijanja muških, relativnih prednosti. Sa druge strane, i žene su akteri preprodukcije patrijarhata. One relativno pasivno prihvataju svoju ulogu žrtve, i predstavljaju nesvesne, otuđene aktere reprodukcije patrijarhata. Međutim, ako znamo kolika je snaga patrijarhalnog pro-sistemskog uticaja, i koliki je individualan napor potreban za osmišljavanje individualnih strategija u nedostatku grupnih, možemo da kažemo da su žene u delikatnijem položaju.

Socijalni lavirint?

Možemo da konstatujemo postojanje dva procesa: konzervaciju patrijarhata i njegovu transslojnu homogenizaciju, koji imaju sledeće posledice na kreiranje razvojnih koncepata i akcionog potencijala za transformaciju:

- transformacioni resursi se nalaze na nivou od perioda između dva svetska rata, i predstavljaju masivan rizik za transformaciju, delujući u vidu jakih sistemski uvedenih rodni nejednakosti,
- postoji veliki uticaj premodernog nasleđa, netransformisanost svakodnevne akcione dimenzije,
- akcioni potencijalan za modernizaciju u oblasti svakodnevnih rodni odnosa je više nego nedovoljan, svakodnevna dimenzija je netransformisana, i nema resursa za definisanje novih razvojnih koncepata.

Kakve su naše šanse za socijalnu promenu? Socijalna transformacija ne može biti rezultat promena odozgo, već odozdo, učešćem svesnih, interesno diferenciranih pojedinaca koji su sposobni za samodeterminaciju, i pojedinačnu i grupnu i globalnu. Ukoliko odnose među polovima shvatimo kao bitnu strategiju socijalne reprodukcije patri-

44 Bolčić, S., (2002) "Srbija krajem milenijuma: kakvo je to društvo", u: Bolčić, S., Milić, A. op. cit. str. 11.

45 Bolčić, S., (2002) op. cit. str. 11.

46 Burdje, P. (2001) op. cit.

jarhata, obnavljanja nejednakosti i nasilja, moći ćemo da pređemo i na drugu stepenicu, i smislimo strategiju promene. Iz takve perspektive, pojedinac je postavljen na mesto subjekta prakse, a ne objekta socijalne produkcije i reprodukcije. Potrebno je insistirati na ženi kao mogućem aktivnom konstruktoru stvarnosti: za sada su žene, nažalost, akteri konzervacije sistema u koji su nasilno integrisane. Trebalo bi da žene steknu svest koja će im omogućiti da budu akteri promene, pre svega svog položaja. Međutim, uvažavajući činjenicu da su žene ključni (re)produktori patrijarhata, za očekivati je da će sistem pružati veliki otpor takvoj promeni. Put od otuđenja do emancipacije, od siromaštva do blagostanja, od dezintegracije do integracije, od regresa do socijalnog razvoja na svim nivoima, od jednosmernog do interaktivnog društva, je time blokiran. Da li se radi o svojevrsnom socijalno-psihološkom lavirintu?

Vesna Miletić-Stepanović, M. A.

Violence against women as the risk for social transformation

Violence against women is social risk, active at three levels: individual, group and global. Global level of risk is risk for social transformation. Theory of P. Bourdieu, and basic concepts: social reproduction, habitus, risk, capital, are used in the paper. Index of violence is generated by seven modes of violent behaviors, and four levels of intensity. Analysis steams into two directions: it researches violence against women as social relation, and relations between violence against women and social position.

MR SAŠA MIJALKOVIĆ*

Vidovi i oblici trgovine ljudima

Trgovina ljudima je protivpravni akt kojim se narušava međunarodnim propisima i unutrašnjim zakonodavstvom predviđeni poredak i ugrožavaju vitalne vrednosti društva. Međutim, svi pojavni oblici trgovine ljudima ne nose sa sobom isti stepen društvene opasnosti, te stoga ne predstavljaju podjednak rizik, pretnju ili opasnost po bezbednost države, društva ili pojedinca. Autor u radu nastoji da klasifikuje postojeće vidove i oblike manifestacije trgovine ljudima u bezbednosnoj praksi prema stepenu društvene opasnosti, geografskom nivou realizacije, fizičko-biološkim karakteristikama žrtava, odnosu žrtve prema položaju u kojem se nalazi i obliku eksploatacije žrtve, uz kraću deskripciju njihovih bitnih obeležja.

Ključne reči: trgovina ljudima, vidovi trgovine ljudima, oblici trgovine ljudima, bezbedonosna praksa.

Uvod

Trgovina ljudima (ljudskim bićima) podrazumeva: (a) vrbovanje, prevoženje, prebacivanje, skrivanje i primanje lica, putem pretnje silom ili upotrebom sile ili drugih oblika prisile, otmice, prevare, obmane, zloupotrebe ovlašćenja ili teškog položaja ili davanja ili primanja novca ili koristi da bi se dobio pristanak lica koje ima kontrolu nad drugim licem, u cilju eksploatacije. Eksploatacija žrtve obuhvata, kao minimum, eksploataciju prostitucije drugih lica ili druge oblike seksualne eksploatacije, prinudni rad ili službu, ropstvo ili odnos sličan ropstvu, servitut ili uklanjanje organa; (b) pristanak žrtve trgovine ljudskim bićima na nameravanu eksploataciju je bez značaja u slučajevima u kojima je korišćena bilo koja mera izneta u podstavu (a); (c) vrbovanje, prevoženje, prebacivanje, skrivanje ili primanje

deteta za svrhe eksploatacije smatra se trgovinom ljudskim bićima čak i ako ne obuhvata bilo koje od sredstava iznetih u podstavu (a) ovog člana; (d) dete znači bilo koju osobu mlađu od 18 godina.¹

Od trgovine ljudima svakako treba razlikovati krijumčarenje ilegalnih migranata i prostituciju. Krijumčarenje migranata podrazumeva obezbeđivanje ilegalnog ulaska u stranu državu lica koje nije njen državljanin ili lica sa stalnim boravkom, a u cilju sticanja, na neposredan ili posredan način, finansijske ili druge materijalne koristi.² To je posrednička delatnost kojom se olakšava ilegalan ulazak u zemlju, uz saglasnost lica koja su predmet krijumčarenja i koja (načelno) mogu odustati od toga, dok žrtva trgovine ljudima najčešće nema takvu mogućnost.

Prokrijumčareni migranti su nakon prelaska državne granice slobodni, prema njima se najčešće ne primenjuje nikakava prinuda i ne bivaju eksploataisani, što nije slučaj sa žrtvama trgovine ljudima. Krijumčarenje ljudi nužno zahteva prelazak državne granice najmanje dve zemlje, predstavlja povredu propisa o prelasku državne granice te u tom smislu predstavlja krivično delo protiv države, dok se trgovina ljudima može odvijati unutar nacionalnih granica jedne države, predstavlja kršenje ljudskih prava pojedinaca, te je, samim tim, krivično delo protiv pojedinca.

Krijumčarenje migranata je pojam koji je uži od pojma trgovine ljudima, i može predstavljati fazu u procesu trgovine ljudima. Međutim, ono može pre-rasti u trgovinu ljudima ukoliko organizatori krijumčarenja, željni dodatnog profita, „prodaju”

1 Član 3 Protokola Ujedinjenih nacija za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom, koji dopunjava Konvenciju Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala iz 2000. godine, *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori* broj 6 od 27. juna 2001. godine.

2 Član 5 Protokola protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i vazduhom, koji dopunjava konvenciju Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori*, broj 6 od 27. juna 2001.

* Autor je saradnik u nastavi na predmetu Osnovi bezbednosti, na Policijskoj akademiji u Beogradu, a od oktobra 2004. godine i član Radne grupe za prevenciju i edukaciju Republičkog tima za borbu protiv trgovine ljudima. E-mail: mijalkovics@yahoo.com

prokrijumčarene osobe ili ih protivpravno liše slobode, eksploatišući ih pri tom na razne načine.

Pod *prostitucijom* se podrazumeva dobrovoljni seksualni odnos kojeg karakterišu plaćanje (najčešće u novcu), ekstreman promiskuitet i emocionalna ravnodušnost prema partneru i samom seksualnom činu³.

Prostitucija počiva na principima dobrovoljnosti i ostvarivanja izvesnih „prihoda za sebe” i s njom se može prekinuti po želji prostitutke, dok je kod seksualne eksploatacije žrtava trgovine ljudima to retkost. To je oblik samougrožavanja lica koje se njome bavi i u nekim zemljama je zakonom dozvoljena, dok trgovina ljudima predstavlja oblik ugrožavanja bezbednosti drugih i svuda je zabranjena zakonom.

Prostitucija može biti neorganizovana i sa sobom nosi niži stepen društvene opasnosti (društvena štetnost) te je stoga često inkriminisana kao prekršaj (u našem zakonodavstvu prekršaj protiv javnog reda i mira), dok je seksualno eksploatisanje žrtava trgovine ljudima uvek organizovano, sa većim stepenom društvene opasnosti i predstavlja krivično delo.

Kod obe pojave dolazi do viktimizacije lica i kršenja ljudskih prava, s tim što je njihov spektar i intenzitet znatno širi i veći kod žrtava trgovine ljudima. Prostitucija je *širi* pojam i može se odvijati nezavisno od bilo kakve trgovine ljudima. U smislu eksploatisanja žrtava trgovine ljudima, prostitucija je *uži* pojam i predstavlja samo jedan od oblika seksualne eksploatacije žrtava koji je, s druge strane, u praksi najzastupljeniji⁴.

S teorijskog stanovišta, razlika između ovih kriminalnih fenomena je očigledna. Međutim, do skoro su u praksi organa formalne socijalne kontrole postojali problemi u kvalifikaciji uočenih pojava. Zbog toga je, nakon što je pojam trgovine ljudima definisan i razgraničen od pojmova sličnih pojava, neophodno identifikovati oblike i vidove njene manifestacije u bezbednosnoj praksi.

S druge strane, definisanje, klasifikacija i deskripcija pojavnih oblika trgovine ljudima ima značaja prilikom analize trendova ugrožavajućih pojava u vezi sa trgovinom ljudima i njihovog uticaja na bezbednost. Primera radi, ne može se na isti način tretirati prodaja devojkje radi sklapanja braka

u sredini u kojoj je to običaj i gde je skoro svaki brak tako sklopljen (npr., kod Roma), i prodaja devojkje od strane organizovane kriminalne grupe drugoj organizovanoj kriminalnoj grupi u inostranstvu radi njenog eksploatisanja kroz prostituciju.

U oba slučaja reč je o trgovini ljudima, protivpravnom ponašanju i kršenju ljudskih prava. Međutim, stepen društvene opasnosti koja sa sobom nose te dve pojave zahteva pravljenje distinkcije između njih, shodno njihovom kvalitetu: svakako da je znatno opasnija organizovana trgovina ljudima od one koja je, nazovimo je običajna, tradicionalna. Statistički-kvantitativno posmatrano, između tih dvaju pojava može se staviti znak jednakosti, dok se u kvalitativnom smislu te dve pojave ne mogu porediti.

Pre pokušaja da se klasifikuju oblici trgovine ljudima važno je napomenuti da je teško doći do univerzalne klasifikacije formi njene manifestacije, ali i da se ponuđenim tipologijama ne iscrpljuju mogućnosti za neke nove klasifikacije. Do kriterijuma za klasifikovanje vidova i oblika trgovine ljudima o kojima je ovde reč došlo se indukcijom i generalizacijom bitnih fenomenoloških obeležja identifikovanih konkretnih slučajeva trgovine ljudima. Takođe, valja pomenuti da su i drugi autori u svojim radovima prikazali određene klasifikacije koje su, do određene granice, bile uzor za klasifikacije koje slede.⁵

Klasifikacija vidova i oblika trgovine ljudima prema stepenu njihove društvene opasnosti

Prema stepenu društvene opasnosti koju sa sobom nose, svi oblici trgovine ljudima mogu se klasifikovati u dva vida:

- običajna (tradicionalna, „neprava”) trgovina ljudima i
- kriminalna⁶ trgovina ljudima.

3 Jeftović, M., Milašinović, S. (2002) *Samougrožavanje društva – socijalno-patološke devijacije*. Beograd: Sinex, str. 143.

4 O pojmovnom razgraničenju trgovine ljudima, krijumčarenja migranata i prostitucije detaljnije u: Mijalković, S. (2004) *Pojam trgovine ljudima*. Beograd: ICVA/CIS, IOM, OEBS, str. 6–9.

5 Npr., trgovina ljudima se može manifestovati kao trgovina ženama, trgovina decom i trgovina muškarcima. Eksploatacija žrtava se najčešće manifestuje na sledeći način: *eksploatacija žena* kroz seksualnu eksploataciju, eksploataciju domaćeg rada i trgovinu u cilju sklapanja braka; *eksploatacija dece* kroz seksualnu eksploataciju, eksploataciju rada, prosjačenje, vršenje krivičnih dela, trgovinu nerođenom decom ili tek rođenim bebama radi usvojenja, trgovinu radi sklapanja braka ili radi učestvovanja u oružanim sukobima i *eksploatacija muškaraca* kroz prisilni rad, stavljanje u ropki odnos ili uklanjanje organa. Detaljnije u: Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S., Milivojević, S., Simeunović-Patić, B., Mihić, B. (2004) *Trgovina ljudima u Srbiji*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, str. 42–43, 102 i 127.

6 Trgovina ljudima je kriminalni akt te je u tom smislu i atribut kriminalna besmislen i nepotreban. Međutim, u ovom slučaju sintagma kriminalna trgovina ljudima koristi se u cilju razlikovanja krivičnih dela od običajnih oblika trgovine ljudima.

Pod vidom *običajnih*, odnosno *tradicionalnih* ili *nepravih* oblika trgovine ljudima mogu se podvesti svi oni oblici koji su odvajkada postojali u društvu i element su njegove kulture. Ovakvi oblici nemaju za cilj nikakav vid, odnosno oblik eksploatacije čoveka, već su deo verovanja i običaja naroda.

Tipičan primer ovakvog oblika trgovine ljudima jeste kupovanje neveste u Srbiji. Naime, u Srbiji, naročito u njenim južnim i jugoistočnim regijama, postoji običaj da dever, koji je inače najstariji neoženjeni brat mladoženje kupuje nevestu od njenog najstarijeg neoženjenog brata. Pri tom „kupci” sa mladoženjine strane nastoje da mladu kupe za što je moguće manje novca, pokušavajući često i da je „ukradu”, tj. otmu, otvoreno demonstrirajući silu (najčešće pucajući u vazduh iz vatrenog oružja, pokušavajući nasilni ulazak u prostorije u kojima je nevesta i sl.). Naspram toga, „prodavci” s nevestine strane na svaki način pokušavaju da spreče ulazak svatova sa suprotne strane i da sestru prodaju po što je moguće „višoj ceni”.

U pravnom smislu, svaka trgovina ljudima (pa i ovakva) je zabranjena. Međutim, u ovom slučaju ne postoji ozbiljna i stvarna namera da se lice proda kako bi se ostvarila protivpravna korist odnosno njena eksploatacija, već je to deo običaja, kulture, tradicije i verovanja jednog naroda ili društvene grupe. Društvena opasnost je minimalna, a samim tim i stepen ugrožavanja nečije bezbednosti, odnosno kršenja ljudskih prava gotovo je ravan nuli. Zato se u ovom slučaju nikako ne može govoriti o postojanju krivičnog dela, pa samim tim ni kriminalnog karaktera ovakvog oblika trgovine ljudima. Takve običaje neguju i Romi i Vlasi u Timočkoj krajini⁷.

Pomenuti običaji, koji su zapravo rudimentirani oblici trgovine ljudima, indikator su položaja žene u tradicionalnim i patrijarhalnim društvima i mogu biti zloupotrebljeni u kriminalne svrhe.

Pod vidom *kriminalne* trgovine ljudima mogu se svrstati svi oni oblici koji se ne mogu podvesti pod vid običajne trgovine ljudima. To su svi oni pojavnici oblici koji su izraženi u domaćoj i međunarodnoj bezbednosnoj problematiki.

Bitna odlika pojava oblika kriminalne trgovine ljudima jeste njihova protivpravnost, odnosno zabranjenost međunarodnim aktima, ustavnim i zakonskim normama. Međutim, svi ti oblici nisu istog značaja u smislu opasnosti koju imaju po zaštićene vrednosti društva. S obzirom na stepen njihove društvene opasnosti, mogu se izdiferencirati sledeći oblici trgovine ljudima:

- običajno-kriminalni;
- pojedinačni (neorganizovani) i
- organizovani.

Običajno-kriminalni oblici trgovine ljudima predstavljaju kombinaciju običajnih i kriminalnih oblika trgovine ljudima. Naime, aspekti običajnih oblika trgovine ljudima ogledaju se u načinu na koji se lice „prodaje”, a aspekti kriminalnih oblika u krajnjem cilju kupovine čoveka koji se svodi na njegovu eksploataciju.

Tipični primeri ovakvih oblika trgovine ljudima mogu se pronaći u životu romske populacije. Običaj da se devojka prodaje budućem suprugu često se zloupotrebljava. To je naročito izraženo prilikom sklapanja tzv. „brakova na nevideno”, „poštanskih brakova” gde se buduća nevesta kupuje a da pre toga nije videla niti upoznala budućeg supruga. U najvećem broju slučajeva buduću suprugu živi i radi u inostranstvu, te devojka mora da ode kod njega. Ukoliko legalno pređe državnu granicu, lišavaju je ličnih dokumenata i putnih isprava, i najčešće završava u nekoj vrsti javne kuće. Rodbina devojke ne sumnja u raskošan i lagodan život svoje kćeri, čime se smanjuje mogućnost da bude pronađena i da joj se pruži pomoć.

Osim ovog, postoje i primeri kupovine romske dece radi sklapanja tzv. „dečjih brakova”. Umesto da uživaju u lažno obećanoj blagodeti raskošnog porodičnog života svojih sunarodnika u inostranstvu, deca najčešće završavaju u organizovanim mrežama dečje prostitucije ili prosjačenja, ili bivaju korišćena za druge kriminalne aktivnosti (najčešće krađe, provalne krađe, oduzimanje vozila, kurirsku službu kriminalne grupe – prenošenje poruka, paketića sa drogom i sl.).

*Novosadska policija je uhapsila Ljubišu Nikolića (55) iz Veternika pod sumnjom da je krajem januara 2003. godine kupio od oca maloletnu S. Š. iz Samoša, opština Kovačica, koju je odveo u Italiju, gde se i sada nalazi. Nikolić je maloletnicu kupio pod izgovorom da će je udati za svog unuka, te da će organizovati svadbu po romskim običajima u Italiji, ali se osnovano sumnja da se ona tamo bavi prosjačenjem, prostitucijom i krađama.*⁸

Dakle, kod ovakvih oblika trgovine ljudima, kod „prodavca” ne postoji namera da izvrši krivično delo, već da preko običajnih normi reši buduću status pripadnika svoje društvene grupe, tj. da uda svoju kćer, oženi sina. Posledica koja iz ovog proističe je kriminalna i svodi se na zasnivanje rop-skog odnosa i eksploataciju lica nad kojim je takav odnos zasnovan.

⁷ O običajnoj trgovini ljudima u Timočkoj krajini detaljnije, u: Odbor za ženska ljudska prava – JUCA (2002), *Seks trafik-ing i tranzicija*, Bor: JUCA, str. 12.

⁸ "Nevesta završila u ropstvu", *Glas*, 8. mart 2003.

Pojedinačni oblici trgovine ljudima su sledeći na hijerarhiji oblika trgovine ljudima po stepenu društvene opasnosti koju sa sobom nose. Njihova bitna odlika jeste postojanje svesne i namerne „kupoprodaje” lica s obe strane s ciljem sticanja protivpravnog profita: „prodavca” od prodaje lica, „kupca” od njegove naknadne eksploatacije. Druga bitna odlika jeste nepostojanje visokog stepena organizovanosti kupoprodaje kao što je to slučaj kada jedna kriminalna organizacija prodaje lice drugoj. Ovakav oblik trgovine ljudima može se javiti u tri modaliteta:

- *pojedinaac – pojedinac* – postoji u onim slučajevima kada pojedinac, ili porodica proda svog člana nekoj drugoj porodici ili pojedinac. Ovaj slučaj razlikuje se od običajno-kriminalnog oblika trgovine ljudima upravo u postojanju svesti i namere da se lice proda drugom, uz ravnodušnost o njegovoj daljoj sudbini.

U Grčkoj se u proseku od 600 donesenih sudskih odluka o usvajanju deteta godišnje, oko 520 odnosi na usvajanje na osnovu dogovora prirodnih roditelja i bračnog para koji želi da usvoji dete. Kupoprodaja novorođenčadi se pojavljuje upravo kod takvih slučajeva. Tarifa se kreće od oko 10 000 evra za romsku decu do 30 000 evra za bebe iz Albanije, Bugarske, Rumunije i drugih jugoistočnih zemalja⁹.

- *pojedinaac – kriminalnoj grupi* – postoji u svim onim slučajevima kada pojedinac proda neko lice ili porodica proda svog člana kriminalnoj grupi. Bitna odlika ovog oblika trgovine ljudima jeste da ne postoje elementi organizovanosti s obe strane („kupca i prodavca”), već samo sa strane „kupca”. U ovom slučaju pojedinac koji prodaje lice svestan je posledica koje mogu prosteći iz postupaka organizovane kriminalne grupe tokom eksploatacije žrtve, i najčešće je prodaje kako bi „vratilo ranija dugovanja”.¹⁰ Tipični primeri ovog oblika trgovine ljudima mogu se uočiti u životu romske populacije.¹¹ Naime, porodice su prodavale svoju decu organizovanim kriminalnim grupama koje su ih potom transportovale u Italiju i uključivale u mreže prosjačenja

ili dečju prostituciju. Zato što su znali kakva će biti sudbina njihove dece, prodavali su ih po „višim cenama”;

- *kriminalna grupa – organizovanoj kriminalnoj grupi* – ovakvi oblici trgovine ljudima odlikuju se postojanjem grupe koja se ne može smatrati organizovanom kriminalnom grupom, i koja nakon izvršenog krivičnog dela otmice ili prevare proda žrtvu organizovanoj kriminalnoj grupi. Grupa nije čvrsta, ne bavi se trajno trgovinom ljudima, već je trgovina nastala kao posledica trenutnih okolnosti (potreba za novcem, nedobijanje „otkupa” za žrtvu otmice i sl.).

U Smederevu je grupa od tri muškarca i jedne žene otela, mučila i prodala sedamnaestogodišnju devojčicu za 200 evra.¹²

Organizovani oblici trgovine ljudima po stepenu društvene opasnosti koju sa sobom nose, imaju najveći uticaj na bezbednost države i pojedinaca. Bitna odlika ovih oblika jeste visok stepen organizovanosti njihovih realizatora. Nosioци ogranizovane trgovine ljudima su organizovane kriminalne grupe. Druga bitna odlika jeste kontinuiranost – stalnost u obavljanju ove kriminalne delatnosti. Treća bitna odlika jeste masovnost kako samih nosilaca ugrožavanja, tako i žrtava kriminaliteta. Četvrta bitna odlika je multimanifestnost eksploatacije žrtava. Stepenu društvene opasnosti i obim ugrožavanja bezbednosti kod ovakvih oblika trgovine ljudima je znatno viši nego kod prethodno navedenih oblika. Organizovana trgovina ljudima može se javiti u tri modaliteta:

- *prodaja usluga, ne i lica* – postoji u slučajevima kada organizovana kriminalna grupa ne prodaje žrtvu drugoj kriminalnoj grupi ili drugim pojedincima, već sama organizuje njenu eksploataciju. Klijenti se menjaju, mogu da „kupe uslugu žrtve”, ali žrtva i dalje ostaje pod kontrolom kriminalne grupe;
- *organizovana kriminalna grupa – pojedinac* – ovaj oblik trgovine ljudima po svojoj organizovanosti nimalo ne zaostaje za prethodnim oblikom. Reč je o trgovini ljudima koju organizovana kriminalna grupa vrši u vidu „privredne delatnosti” zavisno od potražnje svojih klijenata. Naime, organizovana grupa, shodno pojedinačnim narudžbinama, stalno „snabdeva” različite pojedince ljudima. Tipičan primer ovakve trgovine ljudima jeste

9 "Aferu otkrila TV", *Večernje novosti*, 17. februar 2003.

10 UNICEF – UNOHCHR – OSCE – ODIHR (2002), *Trafficking in Human Beings in Southeastern Europe – Current Situation and Responses to Trafficking in Human Beings in Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, The Federal Republic of Yugoslavia, The Former Yugoslav Republic of Macedonia, Moldova, Romania*, UNICEF – UNOHCHR – OSCE – ODIHR, p. 7.

11 *Isto*, str. 52.

12 "Za devet meseci 2002. godine u Srbiji nestalo 60 devojaka i žena. Ostala mi je samo nada da je moje dete možda kod nekog bogatog Albanca koji je čuva samo za sebe", *Nedeljni telegraf*, 11. decembar 2002.

prodaja dece bračnim parovima bez dece (npr., slučajevi iz afera krađa beba iz porodilišta), prodaja žena muškarcima za sklapanje prinudnih brakova, prodaja muškaraca pojedincima za eksploataciju kroz obavljanje teških poslova i slično. Opravdanje naziva organizovana kriminalna grupa – pojedincu je u vezi koja se ostvaruje između strana u kupoprodaji, a koja nije stalna već, naprotiv, pojedinačna, ali organizovana, za razliku od oblika pojedinac – organizovanoj kriminalnoj grupi. Mogući su i slučajevi višestrukih kontakata između strana u kupoprodaji;

Bugarska policija je u prvom kvartalu 2004. godine presekla kriminalni kanal kojim su mlade Romkinje pred porođajem iz Peštere kod Pazardžika (Bugarska) slane u Pariz da bi prodavale svoje nerođene bebe. U Pariz se odlazilo turističkim linijama, gde su nakon rođenja bebe prodavane francuskim porodicama po unapred ugovorenoj sumi od 10 000 do 12 000 evra, a nakon povratka u Bugarsku svaka veza sa „novim roditeljima” je prekidana. Ne zna se da li su bebe prodavane radi ilegalnog usvojenja ili donacije organa za transplantaciju.¹³

Četiri Ukrajinca, jedan muškarac i tri žene, među kojima i majka deteta (28-godišnja Ukrajinka prisiljena na prostituciju) uhvaćeni su „na delu” u procesu kupoprodaje deteta radi usvojenja u Italiji, mesto Fodi. Naime, u nameri da prodaju dete, osumnjičeni su organizovali licitaciju na kojoj je početna cena bebe bila 50 000 evra. Međusobnim nadmetanjem cena je povećana na 350 000 evra¹⁴.

Interesantan je i slučaj „uvoza trudnih žena” iz Latinske Amerike u Teksas. Naime, jedna žena je vrbovala trudnice preko oglasa u novinama nudeći im utehu zbog neželjene trudnoće i dobru zaradu u inostranstvu. Trudnice su na razne načine ilegalno dolazile u Teksas gde su se u kući dotične žene porađale, nakon čega je organizovano ilegalno usvojenje prodajom novorođenčadi. Majke su za svoju decu dobijale neznatnu svotu novca.¹⁵

- organizovana kriminalna grupa – organizovanoj kriminalnoj grupi – ovaj oblik trgovine ljudima odlikuje se izuzetnom organizovanošću obe strane učesnice „kupoprodaje”, uz izraženu kontinuiranost ovog oblika „krimi biznisa” koji se sastoji u stalnom doturanju

tzv. „svežeg mesa”. Organizovane kriminalne grupe u svom sastavu imaju više podgrupa specijalizovanih za realizovanje pojedinih faza ili delova faza u trgovini ljudima. Pored izuzetne stručnosti i tajnosti u radu, nosioci ove pojave pribegavaju primeni sile, korupcije, pretnjama i ucenama prema pripadnicima subjekata bezbednosti, suparničkim taborima i bivšim, aktuelnim i potencijalnim žrtvama ili njihovim porodicama, a sve radi realizacije svojih ciljeva. Saradnja između grupa je najčešće kontinuirana.

Klasifikacija vidova i oblika trgovine ljudima prema geografskom nivou njihove realizacije

Svi oblici trgovine ljudima se prema nivou njihove realizacije, odnosno prostoru na kome se odvijaju, mogu klasifikovati u dva vida:

- trgovina ljudima na nacionalnom nivou i
- trgovina ljudima na nadnacionalnom – međunarodnom nivou.

Trgovina ljudima *na nacionalnom nivou* podrazumeva realizaciju oblika trgovine u okviru postojećih nacionalnih granica zemlje. U ovom slučaju nema prelaženja državne granice od strane žrtava trgovine ljudima. Međutim, to ne znači da nosioci ovog oblika trgovine ljudima ne mogu da budu međunarodni kriminalci – pojedinci ili organizovane kriminalne grupe. Bitan uslov, odnosno kriterijum za ovu klasifikaciju jeste kretanje žrtve trgovine ljudima, a ne prostorno delovanje nosilaca ovog oblika ugrožavanja bezbednosti.

Načelno, oblici ovog vida trgovine ljudima mogu biti:

- trgovina ljudima na lokalnom nivou;
- trgovina ljudima na regionalnom nivou i
- trgovina ljudima na nivou cele zemlje.

Lokalna, odnosno trgovina ljudima *na lokalnom nivou* predstavlja kretanje žrtve ovog krivičnog dela na teritoriji i u neposrednoj okolini jednog mesta. Ovakvi slučajevi trgovine ljudima bili su masovni u Republici Srpskoj¹⁶, a na području naše zemlje se masovno realizuju na Kosovu i Metohiji od strane tzv. „Albanske mafije”. Najčešće žrtve su žene, mahom albanske nacionalnosti, koje su seksualno eksploatisane.

¹³ "Bugarska policija presekla lanac trgovine ljudima – Bebe prodavane u Parizu", *Politika*, 4. mart 2004. godine.

¹⁴ "Novorođenče 350 000 evra", *Večernje novosti*, 13. maj 2003. godine.

¹⁵ "Oglas za trudnice", *Politika*, 8. oktobar 2002.

¹⁶ UNICEF, UNOHCHR, OSCE, ODIHR (2002), *Trafficking in Human Beings in Southeastern Europe – Current Situation and Responses to Trafficking in Human Beings in Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, The Federal Republic of Yugoslavia, The Former Yugoslav Republic of Macedonia, Moldova, Romania*, UNICEF, UNOHCHR, OSCE, ODIHR, p. 64.

Regionalna, odnosno trgovina ljudima *na regionalnom nivou* podrazumeva da se žrtve trgovine ljudima prodaju i eksploatišu na području jednog regiona, prostora koji je širi od lokalnog. Najbolji primeri ovog oblika trgovine ljudima se takođe mogu uočiti na području Kosova i Metohije, gde se lica iz mesta s jednog kraja pokrajine prodaju i eksploatišu na njenom drugom kraju.

Trgovina ljudima *na nivou cele zemlje* podrazumeva kretanje žrtve trgovine ljudima na prostoru više regiona države, bez prelaženja nacionalnih granica. Najbolji primeri ovakvog oblika trgovine ljudima se takođe vezuju za Kosovo i Metohiju, za koje se smatra da je destinacija mnogih nestalih devojaka sa prostora centralne i južne Srbije. Osim toga, Šabac važi za grad destinacije za mnoge žrtve trgovine ljudima koje su objekt seksualne eksploatacije.

Svaki od ova tri oblika trgovine ljudima mogu realizovati *unutrašnji* ili *međunarodni nosioci kriminalne aktivnosti*, što znači da u konkretnom slučaju može biti reči o međunarodnom, odnosno transnacionalnom organizovanom kriminalu, pri čemu žrtve trgovine ljudima uopšte ne prelaze državnu granicu jedne zemlje. Podaci Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) pokazuju da je unutrašnja, odnosno trgovina ljudima na nacionalnom nivou u stalnom povećanju.¹⁷

Trgovina ljudima *na nadnacionalnom – međunarodnom nivou* podrazumeva kretanje, odnosno transportovanje žrtava van područja zemlje iz koje potiču (van „zemlje porekla“). U ovom slučaju reč je o međunarodnom kriminalu koji je najčešće organizovan.

Načelno, i u okviru ovog vida, može se identifikovati više oblika:

- prekogranična trgovina ljudima;
- međunarodna regionalna trgovina ljudima i
- globalna trgovina ljudima.

Prekogranična trgovina ljudima podrazumeva trgovinu ljudima na nivou dve susedne države, pri čemu se žrtva koja potiče iz jedne zemlje transportuje preko državnih granica i eksploatišu na teritoriji druge zemlje. Karakteristični primeri ovog oblika trgovine ljudima mogu se uočiti na primeru Rumunija – Srbija, pri čemu izvestan broj žrtava trgovine ljudima poreklom iz Rumunije završava i biva eksploatisan na području Srbije. *Jedno-dnevna* ili *vikend* trgovina ljudima („one-day“ ili „week-end“ trafficking) je poseban oblik prekogranične trgovine, pri čemu se najčešće žene ili deca, perio-

dično transportuju preko državne granice radi njihove jednodnevne ili vikend seksualne eksploatacije, a potom vraćaju natrag u zemlju porekla, odnosno tranzita.¹⁸ Nekad trgovci belim robljem prebacuju devojke iz jedne zemlje u drugu i na duži period – do nekoliko nedelja. To im omogućava da klijentima više zemalja redovno obnavljaju „ponudu“. Žrtve često imaju boravište na jednoj strani granice, a seksualno su eksploatisane na drugoj strani. Time što ne rade u zemlji u kojoj borave, žrtve umanjuju mogućnost istrage i smanjuju rizike njihovih podvodača.¹⁹

Međunarodna regionalna trgovina ljudima podrazumeva eksploatisanje žrtava trgovine ljudima na području više zemalja jednog međunarodnog regiona. Pri tom se žrtva izvesno vreme nalazi na području jedne države, potom biva „prodana“ u drugu zemlju, iz nje u treću i tako više puta. Ilustrativni su slučajevi da žrtve sa područja Rumunije, Bugarske, koje su eksploatisane na području Srbije, potom najčešće bivaju prodane na Kosovu i Metohiji, odakle završavaju u Albaniji, ili ako „imaju više sreće“ u Italiji.

Globalna trgovina ljudima podrazumeva kretanje žrtve koje je interkontinentalnog karaktera. Žrtve ne samo da su prodavane i eksploatisane u više zemalja jednog regiona, već se prostor njihove eksploatacije proširuje i na područje drugog ili više kontinenata. Tipični slučajevi ovakvog oblika trgovine ljudima odnose se na ljude iz Afrike, Azije i južne Amerike, koji najčešće završavaju na prostoru zapadne Evrope.

Za trgovinu ljudima na nadnacionalnom – međunarodnom nivou važi pravilo da prekogranična trgovina najčešće prerasta u međunarodnu regionalnu, a regionalna u globalnu. Ove oblike trgovine ljudima mogu realizovati *isključivo nosioci međunarodnih kriminalnih aktivnosti*.

Klasifikacija vidova i oblika trgovine ljudima prema biofiziološkim karakteristikama žrtve

Ako se za kriterijum klasifikacije vidova trgovine ljudima uzmu biofiziološke karakteristike žrtava, odnosno njihov *pol* i *uzrast*, onda se trgovina ljudima može manifestovati kao:

- trgovina muškarcima;
- trgovina ženama i
- trgovina decom (muškog i ženskog pola).

¹⁸ Isto, str. 18.

¹⁷ OSCE, ODIHR (1999) *Trafficking in Human Beings: Implications for the OSCE*, Warshaw: OSCE, ODIHR Background Paper, p. 21.

¹⁹ Chassagne, P., Gjeloshaj, K. (2004) „Nasilje i eksploatacija mladih žena: mobilnost i jačanje mreža albanske prostitucije“, *Temida*, br. 1, str. 32.

Ovu klasifikaciju, zavisno od konkretnih zakonskih rešenja nekih zemalja, dopunjuje i precizira i kriterijum *životnog (starosnog) doba* lica. Tako je moguće razlikovati bebe, decu, odrasla lica, odnosno različite kategorije lica sa određenim godinama života (npr., 14, 16, 18, 21 godina i sl.).

Ove klasifikacije su bitne iz sledećeg razloga: u nekim zemljama nije predviđeno sankcionisanje trgovine muškarcima; u drugim se sankcioniše isključivo trgovina decom; u trećim zemljama sankcioniše se trgovina ženama, dok trgovina decom predstavlja teži oblik ove pojave; u nekim zemljama je, pored trgovine decom, i trgovina mladim punoletnim licima kriterijum za kvalifikaciju težeg oblika krivičnog dela.²⁰ Posledica „višestrukih standarda” jeste različito tretiranje istih pojava ugrožavanja bezbednosti u različitim zemljama. To može predstavljati smetnju prilikom ostvarivanja međunarodne policijske, sudske i slične pomoći i saradnje više država, što se u svakom slučaju, može odraziti na ukupnu bezbednost.²¹

Načelna podela oblika trgovine ljudima na trgovinu muškarcima, trgovinu ženama i trgovinu decom ima svoje opravdanje. Naime, određeni oblici ugrožavanja bezbednosti odnose se isključivo ili pretežno za konkretnu kategoriju žrtve. Primera radi, žrtve ilegalnog usvojenja mogu biti isključivo deca. Žrtve pedofilije takođe mogu biti isključivo deca. Žrtve prostitucije ili pornografije su pretežno žene, mada ima i primera da su to i muškarci i deca (muška, odnosno dečja prostitucija ili pornografija). Radno mogu biti eksploatisani i muškarci i žene i deca. Brakovi se prvenstveno prinudno sklapaju sa žrtvama ženskog pola – ženama i devojkicama. Za prinudno učešće u oružanim sukobima pretežno se koriste muškarci (i dečaci). Od prinude na vršenje određenih krivičnih dela nisu pošteđeni ni muškarci, ni žene, ni deca, mada je u ovom vidu eksploatacije najviše dece. Kada je reč o prinudi na donaciju ljudskih organa odnosno delova tela, pravila ne postoje.

S aspekta bezbednosnih nauka, žrtve trgovine ljudima mogu podjednako biti muškarci, žene i deca. Većina poznatih slučajeva i sprovedenih istraživanja o trgovini ljudima odnosi se na žene, odnosno decu. Pogrešno je (kao što to čine neki autori) žrtvama trgovine ljudima smatrati isključivo

žene, odnosno decu kao posebno ranjivu i osetljivu kategoriju. Nepriznavanje muškaraca za žrtve trgovine ljudima predstavlja oblik diskriminacije,²² a samim tim i oblik dodatnog kršenja elementarnih ljudskih prava. Ovo se mora imati u vidu tim pre što je poznat podatak da, pored žena i dece postoji isto tako veliki broj muškaraca kojima se trguje radi primoravanja na prinudni rad. Drugi podaci govore o tome da muškarci čine najveći broj žrtava trgovine ljudima u Evropi. Procenjuje se da 80% svih žrtava trgovine ljudima u Ukrajini čine muškarci.²³

Klasifikacija vidova trgovine ljudima shodno odnosu žrtve prema položaju u kojem se nalazi

Vidovi trgovine ljudima se, prema tome kakav je lični odnos i stav žrtve prema položaju u kojem se nalazi, mogu klasifikovati kao:

- tzv. dobrovoljna trgovina ljudima i
- prisilna trgovina ljudima.

”Dobrovoljna” trgovina ljudima podrazumeva sve one oblike sa prisutnom saglasnošću, tj. odobravanjem žrtve da bude objekt trgovine, odnosno eksploatacije. Neke žene racionalno izaberu da uđu u industriju seksa i imaju u znatnoj meri kontrolu nad onim što rade, sa kim to rade i koliko često i za koju novčanu nadoknadu.²⁴ U praksi je veoma teško pronaći ovakve slučajeve. U literaturi se navode slučajevi u kojima je žrtva pristala da bude predmet trgovine, ali se nije saglasila oko svih ostalih uslova i okolnosti pod kojima će biti eksploatisana: boravak i seksualna eksploatacija u nehigijenskim uslovima, prostituisanje sa po 15 do 20 klijenata dnevno, nizak nivo prihoda, neredovna ishrana i slično.²⁵ Međutim, ima i onih slučajeva u kojima su žrtve

22 Nepriznavanje muškarca za žrtvu krivičnog dela Posredovanje u vršenju prostitucije (član 251 OKZ) predstavlja diskriminaciju i neopravdano stavlja muškarca u nepovoljniji položaj od žena. Takođe, nepriznavanje muškarca za žrtvu silovanja, prinude na oblubu i oblube nad nemoćnim licem u slučajevima kada je izvršilac krivičnog dela žena, predstavlja diskriminaciju. Beogradski centar za ljudska prava (2003) *Ljudska prava u Jugoslaviji 2002* (Pravo, praksa i pravna svest u Saveznoj Republici Jugoslaviji i međunarodni standardi ljudskih prava), Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, str. 52.

23 Kartusch, A. (2001) *Reference Guide for Anti-Trafficking Legislative Review with Particular Emphasis on South Eastern Europe*. Warsaw: Ludwig Boltzmann Institute of Human Rights, OSCE/ODIHR, r. 7, 23.

24 Kelly, L. (2003) *Vizija, inovacija i profesionalizam u radu policije u vezi sa nasiljem nad ženama i decom*. Beograd: Council of Europe, str. 100.

25 OSCE, ODIHR (1999) *Trafficking in Human Beings: Implications for the OSCE*, Warsaw: OSCE, ODIHR Background Paper, p. 13.

20 Detaljnije o polu i starosnom dobu žrtve trgovine ljudima kao kvalifikatornim okolnostima za postojanje težeg oblika krivičnog dela trgovine ljudima u zakonskim rešenjima nekih zemalja, u: Čopić, S., Nikolić- Ristanović, V. (2002) “Krivično delo trgovine ljudskim bićima – međunarodni dokumenti, savremena zakonska rešenja i Krivični zakon SR Jugoslavije”, *Temida*, br. 1, str. 38–43.

21 Opširnije, u: Mijalković, S. (2003) “Osvrt na oblike i pravce razvoja međunarodne policijske saradnje”, *Bezbednost*, br. 2, str. 186.

zadovoljne svojim statusom i položajem u okviru mreže eksploatacije:

"Ovde je super, najlepše mesto koje sam očekivala. Bila sam tri meseca u Austriji, ali tamo nije za mene ... Vratila sam se ovde opet. Ovde je super, milina, niko nas ne dira, samo smo u kući, gazda je super, on nas poštuje, mi njega poštujemo. Sve je super i nemamo problema.

Došla sam iz Ukrajine sa drugaricom Aksanom da zaradim pare. Ovde je dobro i sviđa mi se."²⁶

Naravno, od ovog treba razlikovati slučajeve u kojima su lica prevarom i obmanom da će raditi „pristojne“ poslove u privredi strane zemlje dovedene u ropski položaj i eksploatacane na načine koji nemaju veze sa datim obećanjima i ponudama.²⁷

Prisilna trgovina ljudima podrazumeva odsustvo dobrovoljnosti, saglasnosti žrtve da bude predmet trgovine i eksploatacije. Ovaj vid trgovine ljudima podrazumeva upotrebu raznih oblika prinude prema žrtvi. Prinuda prema licu može imati sledeće oblike: pretnja silom ili upotrebom sile ili drugih oblika prisile, otmica, prevara, obmana, zloupotreba ovlašćenja ili teškog položaja ili davanje ili primanje novca ili koristi da bi se dobio pristanak lica koje ima kontrolu nad drugim licem, u cilju eksploatacije (član 3 Protokola iz Palerma 2000)²⁸, odnosno, kako je to naš zakonodavac formulisao: upotreba sile ili pretnje, dovođenje u zabludu ili održavanje u zabludi, zloupotreba ovlašćenja, poverenja, odnosa zavisnosti ili teških prilika drugog (član 111b KZ RS).²⁹

Ovde je važno naglasiti da, čak i u slučaju da je lice svesno i voljno prihvatilo da bude predmet trgovine ljudima i eksploatacije, nije sporno postojanje krivičnog dela iz člana 111b KZ RS. Naime, već pomenutim Dopunskim protokolom predviđeno je da je pristanak žrtve trgovine ljudskim bićima na nameravanu eksploataciju predviđenu definicijom u članu 3, stavu b Protokola bez značaja u slučajevima u kojima je korišćena bilo koja mera navedena u istoj definiciji. To znači da i u slučajevima pristanka i odobravanja žrtve na sopstvenu trgovinu i eksploataciju od strane trećih lica nema osnova za nepostojanje krivičnog dela Trgovine ljudima i oslobađanja od krivične odgovornosti učinilaca dela.

Pošto je jasno da je pristanak žrtve na izvršenje

26 Izjave žrtvi dobijene metodom intervjua u istraživanju trgovine ljudima u Srbiji. Dimčevska, A., Janković, I. (2003) *Trgovina ljudima izbliza*. Beograd: Beosupport, str. 27.

27 Detaljnije u: Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S., Milivojević, S., Simeunović-Patić, B., Mihić, B.: *isto*, str. 66–70.

28 Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom, koji dopunjava konvenciju Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, *Službeni list SRJ* br. 6. od 27. juna 2001. godine.

29 Krivični zakon Republike Srbije, *Službeni glasnik SRS* broj 26/1977 sa kasnijim izmenama i dopunama.

krivičnog dela irelevantan za njegovo postojanje, postavlja se pitanje *opravdanosti ove klasifikacije*. Naime, s aspekta bezbednosnih nauka *pristanak* žrtve na njenu trgovinu i eksploataciju predstavlja oblik ugrožavanja bezbednosti sa nižim stepenom društvene opasnosti od oblika kod kojih ovakav pristanak ne postoji. To može da znači da se trenutni način života žrtve ne razlikuje mnogo od onog pre postanka žrtvom trgovine ljudima. Ovde se postavlja pitanje da li je žrtva zapravo žrtva ili prestupnik, ili oboje? Dalje, to može da znači da žrtva ostvaruje visoke prihode od sopstvene eksploatacije, te da joj postojeće stanje i položaj u kom se nalazi odgovaraju. Možda se prema žrtvi ne primenjuju nikakvi oblici prisile, te stoga nema ni krivičnog dela Trgovine ljudima, već nekog drugog dela (npr., Posredovanje u vršenju prostitucije).

S druge strane, to može biti indikator da je kod žrtve došlo do izvesnih duševnih poremećaja, te je stoga, usled nepostojanja svesti o tome šta joj se događa, ravnodušna. Ili, može biti da se prema licu primenjuju posebne tehnike kontrole i održavanja u pokornosti poput hipnoze, zloupotrebe droga i slično, te se i nakon otkrivanja slučaja i pružanja pomoći žrtvi, ona opet vraća „svojim vlasnicima“. Ovakve situacije su interesantne upravo zbog nepostojanja jasnog činjeničnog stanja o elementima neophodnim za identifikovanje i kvalifikovanje pojave ugrožavanja bezbednosti. Nesporno je ugrožavanje bezbednosti pojedinca u domenu kršenja ljudskih prava, prvenstveno prava na slobodu i prava na zdravlje.

Slučajevi u kojima se primenjuje *prinuda* prema žrtvi trgovine ljudima su, za razliku od prethodnog, jasni. Svaki oblik protivpravne prinude prema licu je zabranjen međunarodnim i unutrašnjim zakonodavstvom, čime se štite osnovna ljudska prava. Stoga je svaki oblik prinude ujedno i krivično delo i kršenje ljudskih prava, što predstavlja oblik ugrožavanja javne bezbednosti, odnosno lične bezbednosti pojedinca.

Klasifikacija vidova i oblika trgovine ljudima prema vidovima i oblicima eksploatacije žrtava

Kriterijum za klasifikaciju vidova i oblika trgovine ljudima u ovom slučaju jeste vid, odnosno oblik eksploatacije žrtava. Ova klasifikacija nema naučnu opravdanost („težinu“)³⁰, ali je navedena

30 Navedena klasifikacija ne predstavlja vidove i oblike trgovine ljudima, već vidove i oblike eksploatacije žrtava. Ovo su termini koji imaju konkretno značenje, ali su nepravilno formulisani. Umesto termina seksualno ropstvo ispravnije je reći ropstvo, odnosno trgovina ljudima sa seksualnim vidom eksploatacije žrtava. Međutim, ovakvi nazivi se čine pre dugim te je često lakše upotrebiti skraćenicu koju drugi lakše razumeju umesto „rogobatne“ naučne terminologije.

zbog lakšeg razumevanja određenih kategorija koje se svakodnevno pominju u praksi subjekata bezbednosti i medijima.

Prema vidovima eksploatacije žrtava, svi vidovi trgovine ljudima se mogu klasifikovati kao:

- seksualno ropstvo;
- radno ropstvo;
- ilegalno usvojenje;
- prinudni brak;
- uzimanje ljudskih organa i delova tela;
- prinudno vršenje kriminalnih radnji;
- prinudno učešće u oružanim sukobima i
- trgovina ljudima u užem smislu.

Seksualno ropstvo predstavlja vid ropstva uspostavljenog nad žrtvom trgovine ljudima, pri čemu je žrtva seksualno eksploatisana. Ovaj vid eksploatacije može imati više različitih oblika, pri čemu žrtve, zavisno od oblika, mogu biti muškarci, žene ili deca:

- nekomercijalno seksualno ropstvo.
- komercijalno seksualno ropstvo:
 - a) prostitucija (muška, ženska, dečja);
 - b) pornografija (snimanje pornografskih filmova, izvođenje pornografskih predstava);
 - c) „seks turizam”, koji zapravo obuhvata prostituciju i pornografiju (najčešće pedofiliju i pedopornografiju);
- kombinovano seksualno ropstvo.

Radno ropstvo predstavlja vid ropstva žrtava trgovine ljudima, pri čemu je žrtva radno eksploatisana. Ovaj vid trgovine ljudima takođe ima više oblika:

- eksploatacija u poljoprivrednom sektoru;
- eksploatacija u industrijskom sektoru;
- eksploatacija u uslužnom sektoru;
- eksploatacija u domaćinstvu i
- kombinovana eksploatacija.

Ilegalno usvojenje je vid eksploatacije koji se uspostavlja nad detetom i može se manifestovati kao:

- „nepravo” eksploatisanje ilegalnim usvojenjem deteta koje postoji u slučajevima kada je usvojenje izvršeno na nezakonit način, i nakon toga dete živi sa novim roditeljima bez ikakvih dodatnih oblika eksploatacije. Sam položaj žrtve, zbog načina na koji je u njega dovedena, smatra se eksploatacijom;
- „pravo” eksploatisanje ilegalno usvojenog deteta koje postoji u slučajevima kada je, pored toga što je „nepravo”, dete i dodatno eksploatisano drugim vidovima i oblicima: seksualno, radno, primoravanjem na vršenje određenih kriminalnih radnji ili trgovinom ljudima u užem smislu.

Prinudni brak je vid trgovine ljudima pri kome se žrtva eksploatiše ulogom bračnog druga u braku koji je sklopljen prinudno. Ovaj vid trgovine ljudima ima sledeće oblike (s obzirom na *pol* bračnih drugova):

- prinudni heteroseksualni brak i
- prinudni homoseksualni brak (teorijska pretpostavka).

S obzirom na *pol* i *uzrast* žrtve, oblici trgovine ljudima mogu biti:

- prinudni brak sa ženom;
- prinudni brak sa detetom;
- prinudni dečji brak;
- prinudni brak sa muškarcem (teorijska pretpostavka).

S obzirom na *broj žrtava* koje su eksploatisane na ovaj način, prinudni brak može imati sledeće oblike:

- prinudni monogamni brak;
- prinudni poligamni brak;
- prinudni monoandni ili poliandni brak (teorijska pretpostavka).

Oduzimanje ljudskih organa i delova tela je vid ropstva čije su žrtve eksploatisane na taj način što im je uzet organ iz organizma, ili deo tela. U ovom slučaju može postojati nekoliko oblika eksploatacije (s obzirom na vrstu ljudskog tkiva koje se uzima):

- uzimanje ljudskih organa i
- uzimanje delova ljudskih tela.

U odnosu na to da li postoji saglasnost davaoca organa, odnosno dela tela, svi oblici ovog vida mogu se podeliti na:

- dobrovoljno davanje ljudskih organa ili delova tela i
- nasilno uzimanje ljudskih organa ili delova tela.

S obzirom na to da li je lice od koga se organ uzima živo ili ne, oblici eksploatacije žrtava trgovine ljudima ovog vida mogu biti:

- uzimanje organa ili delova tela od živog lica;
- uzimanje organa ili delova tela od „sveže umrlog” lica – kadavera i
- uzimanje organa ili delova tela od davno mrtvog lica.

S obzirom na cilj, odnosno svrhu oduzimanja organa ili dela tela:

- uzimanje organa ili delova tela radi zadovoljenja zdravstvenih potreba lica i
- uzimanje organa ili delova tela u naučno–istraživačke svrhe.

Prinudno vršenje kriminalnih radnji je vid eksploatacije žrtava trgovine ljudima pri čemu se one primoravaju na vršenje određenih protivzakonitih radnji, a s ciljem sticanja protivpravne imovinske

koristi za primenjivača prinude. Prema stepenu društvene opasnosti koju sa sobom nosi kriminal čiji su nosioci žrtve trgovine ljudima, mogu se izdvojiti sledeći oblici:

- prinuda na vršenje prekršaja i
- prinuda na vršenje krivičnih dela.

Prinudno učešće u oružanim sukobima je vid trgovine ljudima u okviru kojeg se žrtve eksploatišu primoravanjem na:

- direktno učešće u oružanoj borbi (neposredna borba) i
- indirektno učešće u oružanoj borbi (sanitetska služba, izvođenje fizičkih radova, transport opreme i sl.).

Trgovina ljudima u užem smislu predstavlja vid trgovine ljudima čiji je vid eksploatacije žrtava njihova prodaja trećim – zainteresovanim licima. U ovom slučaju nema nikakvih drugih oblika eksploatacije od strane njenog trenutnog „vlasnika“, osim one koja se sastoji u prodaji lica i ostvarivanju protivpravnog profita na osnovu razlike u ceni kupovine i ceni prodaje. Naravno, žrtvu nadalje eksploatiše njen novi „vlasnik“.

Zaključak

Trgovina ljudima je multimanifestna pojava te je s toga veoma teško doći do sveobuhvatne, opšteprihvaćene klasifikacije formi kroz koje se manifestuje. Načelnu klasifikaciju vidova trgovine ljudima moguće je izvršiti na osnovu više kriterijuma: stepena društvene opasnosti, geografskog nivoa realizacije, fizičko-bioloških karakteristika žrtava, odnosa žrtve prema položaju u kojem se nalazi i oblika eksploatacije žrtve. Navedeni vidovi obuhvataju preko 50 konkretnih oblika trgovine ljudima koji se u bezbednosnoj problematici i praksi gotovo uvek mogu identifikovati kao neka od mogućih kombinacija prethodno navedenih vidova i

oblika. Pokušaj njihove klasifikacije i deskripcije učinjen je iz čisto pedagoških i teorijskih razloga, radi lakšeg sagledavanja mogućih vidova, oblika i modaliteta trgovine ljudima kao i njihovih kombinacija. Takođe, navedenim klasifikacijama ne iscrpljuju se druge moguće klasifikacije vidova i oblika trgovine ljudima.

Poznavanje bitnih karakteristika pojedinih oblika trgovine ljudima bitan je uslov za identifikovanje ovih složenih i dinamičnih bezbednosnih pojava u praksi; potom, za razlikovanje trgovine ljudima od drugih sličnih bezbednosnih problema, kao i za identifikaciju subjekata trgovine ljudima. Tako neće doći do oslobađanja od odgovornosti trgovaca ljudima, ali ni sekundarne viktimizacije žrtava kojima je pružanje pomoći preko potrebno.

Saša Mijalković, MA

The forms trafficking in human beings

Trafficking in human beings is an illegal act which interferes with the order foreseen by international regulations and national laws and endangers the values vital to society. However, all forms of human trafficking are not of the same danger to society and therefore do not represent the same risk, threat or danger to the safety of the state, society or individuals. In this paper, the author tends to classify the existing forms and aspects of trafficking in human beings as a manifestation in security practice in accordance with the level of social endangerment, geographical level of implementation, bio-physical characteristics of the victims, relation of the victim toward the position in which he/she finds himself/herself and the form of exploitation of the victim, including a short description of their most significant characteristics.

DR MIOMIRA KOSTIĆ, RADMILA ĐORĐEVIĆ*

Psihološke radionice sa izbeglicama - posebna iskustva u radu sa starim osobama

Autorke objašnjavaju fenomen izbeglištva, kao vid diferenciranog socijalnog iskustva i statusa u odnosu na domaće stanovništvo. Navode promene vezane za broj izbeglica i njihovu raspoređenost u Srbiji i Crnoj Gori. Opisuju način rada i ciljeve humanitarnog udruženja „Zdravo da ste“. Udruženje primenjuje radioničarski rad sa izbeglicama, posebno sa decom i starim osobama. Jedna od aktivnosti na radionici je crtanje na temu „Moj lični prostor“. U crtežima izbeglica izražena je spremnost da se uspostavi „linija života“, prekinuta „tamo negde“ ratom i izbeglištvom.

Ključne reči: izbeglice, psihološka radionica, stare osobe.

„Život je vrednost po sebi, a vredi pokazati da ga ima i onda kada izgleda da je sve izgubljeno“

Uvod

Izbeglištvo, kao diferencirano socijalno iskustvo, uzrokovano je svojevrsnim vidom nasilja, prisilnim premeštanjem stanovništva, što stvara diskontinuitet sa dotadašnjim načinom života i nestalnost življenja. Pravno regulisanje statusa izbeglica na međunarodnom i domaćem planu predstavlja objektivni pomak za ostvarivanje prava unesrećenih osoba, čije lične sudbine i htenja nemaju nikakvog učinka na početak ili prestanak ratnih dejstava. Početak ratova na Balkanu 1991. godine značio je započinjanje tragičnih priča izbeglih lica, svakog ponaosob, koje bez prestanka traju i ponovo se obnavljaju sve do prvih godina XXI veka, sa poslednjim talasima prognanih građana sa Kosova.

Prema odredbama Rimskog statuta Međunarodnog krivičnog suda,¹ Sud je nadležan za vođenje postupka za najteža krivična dela, koja su za takva proglašena od strane celokupne međunarodne zajednice. To su: krivično delo genocida; krivična dela regulisana kao „zločini protiv čovečnosti“; krivična dela regulisana kao „ratni zločini“ i agresija (čl. 5). U krivična dela regulisana kao „zločine protiv čovečnosti“ spada i deportacija ili prisilno premeštanje stanovništva, koja podrazumeva prisilno raseljavanje lica u smislu proterivanja lica sa područja na kojima su ta lica legalno nastanjena i drugih prinudnih mera. Te prinudne mere treba da budu preduzete suprotno pravilima utemeljenim međunarodnim pravom. Pravni položaj izbeglica regulisan je Konvencijom o statusu izbeglica iz 1951. godine.² Prema starim osobama koje imaju status izbeglica i redovno borave na teritoriji te države, države ugovornice primenjivaće isti postupak kao i prema svojim državljanima u smislu obezbeđenja socijalnog osiguranja. Socijalno osiguranje predviđeno je za slučajevne bolesti, invalidnosti, starosti, smrti i drugim slučajevima predviđenim Konvencijom.

Prema podacima navedenim u Worldwide Refugee Information³ u bivšoj SRJ tokom 1996. godine bilo je registrovano 566275 izbeglica, od kojih je 537937 boravilo u Srbiji i 28338 u Crnoj Gori. Skoro 300000 poticalo je iz Hrvatske i oko 250000 bilo je iz Bosne. Sve do 1994. godine samo mali broj ovih izbeglica se vratio na svoje ognjište (manje od 2000) ili su nastanili neku treću zemlju

1 Zakon o potvrđivanju Rimskog statuta Međunarodnog krivičnog suda (koji je donela Savezna skupština na sednici Veća građana od 22. juna 2001. godine i na sednici Veća republika od 22. juna 2001. godine), Međunarodni ugovori, sreda 27. jun 2001. godine, br. 5, str. 3.

2 Uredba o ratifikaciji Konvencije o statusu izbeglica sa završnim aktom Konferencije opunomoćenika Ujedinjenih Nacija o statusu izbeglica, Sl. list FNRJ, Međunarodni ugovori, br. 7/60.

3 Videti: Worldwide Refugee Information, http://www.refugees.org/world/articles/serbialead_rr00_1.htm, novembar, 2004.

* Dr Miomira Kostić je docentkinja na Pravnom fakultetu u Nišu, E-mail: gagam@medianis.net; Radmila Đorđević je psihološkinja u Gerontološkom centru i članica ekipe „Zdravo da ste“ iz Niša.

(manje od 4000). Oko 42000 izbeglica primilo je državljanstvo SRJ i za njih se tvrdilo da su postali deo lokalno integrisanog stanovništva u različitim delovima SRJ.

Krajem 1997. i početkom 1998. godine sledećih 50000 izbeglica došlo je u Srbiju iz Istočne Slavonije, oblasti koja se graniči sa Srbijom, pošto je taj deo teritorije vraćen u državne granice Republike Hrvatske. Sve do novembra 1999. godine procena vlasti je bila da je ukupan broj izbeglica 504100, od čega je 480900 bilo u Srbiji i 23200 u Crnoj Gori. Opadanje broja izbeglica za više od 60000 od ukupnog broja iz 1996. godine nastalo je zbog smanjenja broja izbeglica iz Bosne koje su boravile na teritoriji Republike Srbije, usled otvaranja granice prema Republici Srpskoj, ukidanja viznog režima za bivšu SRJ, kao i bombardovanja Srbije 1999. godine.⁴

Krajem 2001. godine u Jugoslaviji je boravilo više od 400000 izbeglica iz Bosne i Hrvatske i oko 277000 privremeno raseljenih lica sa Kosova, što dostiže broj od oko 700000 osoba. Mada je Jugoslavija već tada bila država sa najvećim brojem izbeglica u Evropi, broj osoba koje pripadaju toj kategoriji stanovništva povećao se za oko 17% od početka 2000. godine. Posle aprila 2000. godine u Jugoslaviji je prekinuta registracija privremeno raseljenih lica, tako da je bilo teško odrediti koliko je novih bilo u 2001. godini. UNHCR je registrovao još 85000 osoba na Kosovu kao građana "sa rizikom življenja".⁵

Psihološke radionice sa izbeglicama

Izbeglištvo dovodi do neželjene egalitarizacije, tako što su izbeglice asocirane obeležjem istog predznaka, bez imena, prezimena, pola, profesije, lišeni lične i porodične istorije. Novo životno okruženje ne pruža dovoljno stabilne oslonce, a agresija i netrpeljivost okoline prete da postanu deo njihove svakodnevice. Istovremeno, u istom okruženju, oni mogu doživeti bezrezervno prihvatanje, što uz netrpeljivost, kao svakodnevno prisutni protivurečni doživljaji, otežava celovitu predstavu o sebi i drugima. Takve dvostruke poruke su prisutne na svim nivoima komunikacije u svakodnevnom životu. Objektivnim okolnostima, izbegli su gurnuti u poziciju žrtve, a ako uz to izazivaju nove agresore, dešava se da okolina, pod plaštom pomagača, neguje njihovu bespomoćnost.

4 Izbeglica iz Bosne, koji živi u Vojvodini, a jedno vreme je živio i na Kosovu, primetio je: „Kada hodam kroz ovu zemlju susrećem više izbeglica nego običnih građana“. Cit. prema: ibid.

5 Videti: Worldwide Refugee Information, <http://www.refugees.org/world/countryrpt/europe/yugoslavia.htm>, novembar, 2004.

Dvoznačne poruke sredine, uz sva teška osećanja, ne dozvoljavaju napuštanje pozicije žrtve, pa se žrtvi ne dopušta da se oseća bolje, niti da sebe doživi kao osobu koja vredi.

Pravno i sociološko određenje statusa novopridošlog stanovništva, kao i sagledavanje njihove pozicije žrtve uticali su na okupljanje grupe razvojnih psihologa kroz radionice u organizaciji humanitarnog udruženja „Zdravo da ste“. Rad je započeo u Beogradu 1992. godine, a u Nišu maja 1994.⁶ Do 2003. godine u radionicama i različitim događanjima učestvovalo je preko 200000 osoba.⁷ Višeslojnu delatnost učesnika njeni pokretači opisuju kao nešto što poseduje „svoju težinu, ozbiljnost i lepotu“. Na njihovo organizovanje uticali su „unutrašnja, pokretačka snaga samih učesnika“, kao i socijalno-kulturno-perspektiva u učenju Vigotskog⁸, za koju se tada opravdano smatralo da može biti ugrađena u aktuelni trenutak vezan za situaciju u našoj zemlji.

Po opštem razvojnom zakonu koji je Vigotski osmislio, više psihičke funkcije čoveka, uključujući i njegovu genetičku strukturu i sam način funkcionisanja, imaju svoju socijalnu osnovu. Tako su razvojni psiholozi, u okviru udruženja, razvili poseban model aktivnosti kroz interaktivne odnose. Ti sklopovi aktivnosti, koji su interaktivni i igrovni, izgrađeni su da pobude i integrišu individualnu i grupnu kreativnost. Svesni moći i bogatstva socijalne interakcije, kao izvora i centra svih kasnijih zbivanja, učesnici su pokušali da artikuliraju svoj model, koristeći apstraktni jezik. Nazvali su ga model fleksibilne asimetrije. U njemu je obećavajuća snaga bila u postojanju mogućnosti korišćenja čitavog interaktivnog polja. Interaktivno polje postaje prostor generalne razmene između uzrastne raznolikosti učesnika,⁹ između različitih ljudi uopšte, što je upra-

6 Od osnivanja u Beogradu 1992. godine formirano je 17 regionalnih centara organizacije „Zdravo da ste“ u Srbiji. Organizacija ima svoje ogranke u Crnoj Gori i Republici Srpskoj.

7 Ognjenović, V., Škorc, B. (2003) *Evaluacija: "Zdravo da ste" programa*, Beograd: Akademska štampa, str. 34.

8 Videti: Vigotski, L. (1996) *Istorija razvoja viših psihičkih funkcija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

9 Raznolikost učesnika po uzrastnim kategorijama nije samo pitanje fenomenološkog pokazatelja aktera. Naime, u Worldwide Refugee Information navodi se da su, za razliku od mladih ljudi, stare osobe te koje nemaju potrebne kvalifikacije i teško dolaze do zaposlenja. Prema istom izvoru, različiti stavovi prema povratku ne nalaze se među izbeglicama iz Bosne ili Hrvatske i onih raseljenih sa Kosova ili između muškaraca i žena, već između pripadnika različitih generacija. Stariji ljudi su više zainteresovani za povratak. Oni mlađi uočavaju brojne prepreke da se vrata i svoju budućnost vide „negde drugde“. Navedeno u: Worldwide Refugee Information, http://www.refugees.org/world/articles/serbialead_rr00_1.htm, novembar, 2004.

vo potencijal tog interaktivnog polja. Proces je srž važnija od ishoda, a svaki ishod je korak u procesu koji traje i istovremeno je ishod iskorak u novu delatnost. Preduslov svega bilo je da znanje eksperata prođe kroz proces demistifikacije, što je omogućilo neposredan, direktan odnos sa izbeglim licem. Takav odnos zapravo je bio i ostao podsticajan i važan za čuvanje ljudskog razvoja, pojedinačno svakog, bez obzira na uzrast.¹⁰ U tom novom odnosu voditelji radionica daju deci i starim osobama izbeglicama, ali i primaju od njih, tako što zajedno grade nešto što pomaže da njihova relacija bude drugačija od uobičajene. U ovom odnosu u grupi ne postoje centri moći i margine koje ih slede. To je otvoreni proces koji se ostvaruje uz *poverenje*, to je odnos uz inicijativu onih koji su tu prisutni. U tom krugu u kome sede ljudi, niko unapred ne dobija definitivnu ulogu vodećeg. Fleksibilno kretanje omogućava dešavanje u krugu i ono je rezultat zajedničke delatnosti. Krug je otvoren, nije omeđen ni brojem ljudi niti definisan ciljom grupom. Tu se kao osnovno pitanje postavlja kako interakcijskim odnosom pokrenuti ono što ljudi sobom donose? Odgovor svih učesnika, bez obzira na uzrast, bio je pozitivan od samog početka.

Kao izražajni potencijali korišćena su različita sredstva: pokret, kretanje, glasovi, reči, boje, linije, oblici, slike. Do ispoljavanja odložene reakcije treba da prođe vreme, a kreativnost i stvaranje zahtevaju neki rez, neku vremensku mogućnost da se to dogodi, jer kreativnost "nije skok na prvu loptu". Tokom trajanja radionice učesnici su se susretali na zadacima koji su ih izmeštali iz svakodnevice, ali ne tako da bi oni od nje bežali, nego da bi živeli u njoj na bogatiji i ljudskiji način. Tako je, na primer, reč, oslobođena onog konvencionalnog i svakodnevno-komunikativnog konteksta dobijala slobodu kretanja, nastanka i građenja novih i novih priča.

U svojoj aktivnosti "Zdravo da ste" je kontaktirala i ostvarila saradnju sa Institutom za ljudski razvoj iz Njujorka i to posebno sa Luisom Holemanom, psihologom, sledbenikom Vigotskog i Fredom Njumenom, filozofom, dramskim piscem i terapeutom po vokaciji. Time je delatnost "Zdravo da ste" stekla važnu mogućnost iskoraka u aktivnost. To je ono što Holeman i Njumen nazivaju performansom. Tako je zahvaljujući susretu sa njima došlo do širenja, odnosno razvoja, koji je bio posledica uzajamnog izazovnog susreta.¹¹

¹⁰ Videti: Ognjenović, V., Škorc, B., op. cit., str. 7-46.

¹¹ Nastanak, ciljevi i rad u udruženju "Zdravo da ste" opisala je gospođa Radmila Đorđević, psihološkinja i aktivistkinja Udruženja od prvog dana njegovog osnivanja u Nišu.

Rad sa starim licima

Na samom početku delovanja „Zdravo da ste“, u Nišu, maja 1994. godine, jasno su se iskristalisala sledeća osećanja: beskorisnost, bespomoćnost, usamljenost, prepuštenost samima sebi, gubitak samopouzdanja, početak depresivnosti, gubitak socijalnih uloga, snažna socijalna nesigurnost, socijalna izolacija, dezintegracija i druga. Populacija starih ljudi, uz sve to, doživela je nepravednu stigmatizaciju i marginalizaciju, uz postojeću segregaciju i prirodni proces starenja. Tako, kada se u radioničarskom radu starim osobama u izbeglištvu pruži prilika da sami izaberu šta će crtati, pa oni crtaju kuću i okućnicu, to bi se moglo shvatiti kao njihov autentični pokušaj da povežu prošlo i sadašnje življenje.

U razmišljanjima izbeglica, ostarelih lica, budućnost je nezamisliva, zato što je stalno prisutna neizvesnost življenja od danas do sutra, kada je planiranje nemoguće, te se sadašnjost doživljava amorfnom. Međutim, ostarela lica ne napušta želja za povratak na svoje ognjište, čak i kada je takva mogućnost teško ostvariva. U kolektivnom centru u Čačku jedan stari muškarac je pričao kako je dobio svoj hrvatski pasoš, tako da se vratio u Sisak i video svoje izgubljeno imanje. "Sve je spaljeno do temelja", rekao je, "sve je spaljeno sada. Nema krova. Nema vrata. Ali zidovi i dalje stoje. Može da se popravi". Ispod zgarišta je pronašao stare fotografije i želi da se vrati nazad kroz organizovani programa povratka. „Samo lud čovek ne bi razmišljao o povratku“, rekao je on. U istom kolektivnom smeštaju, žena obučena u crninu razmišlja drugačije: "Moj muž je obešen tamo. Ne bih mogla da se vratim". Istovremeno, izražava želju da napusti kolektivni smeštaj: "Svakoj ptici je potrebno njeno gnezdo", objašnjava. Nekada za povratak postoje nepremostive prepreke, iako se preuzima sve da se to ostvari. Osamdesetogodišnji izbeglica iz Like, stanovnik kolektivnog centra u Kraljevu, rekao je da je četiri puta podnosio molbu za povratak. „Nemam hrvatske papire za državljanstvo. Podnosio sam zahteve. Popunjavao sam formulare. Nikada mi nisu odgovorili“. Rekao je da ima veliku kuću, ali da ne poseduje nikakve dokumente kojima bi dokazao svoje vlasništvo. „Jedino bih mogao da se vratim u svoj dom i nijedan drugi“, rekao je, „ovde ima posla, a ništa za stare ljude. Nema drugog izlaza nego povratak kući“. Na pitanje da li bi se vratila i njegova odrasla deca, on je odgovorio: „Mlađi ljudi se plaše povratka, moja žena i ja bi se vratili, ali ne i ostatak porodice“. Starije osobe izražavaju intenzivno osećanje

vezanosti prema svojim izgubljenim imanjima i kućama. Mnogi od izbeglica zahtevaju da se vrate u svoje sopstvene kuće i odbijaju da se nastane negde drugde. „Rođen sam u istoj kući u kojoj se i moj otac rodio, moj unuk i moj praunuk“, kaže stariji čovek raseljen sa Kosova iz sela Musutišta koje je nastanjeno srpskim i albanskim življem, „smatram da mi ovde nemamo šanse. Nema novca. Ne možemo da zaradimo za život“. Na pitanje da li bi se preselio u neki drugi deo Kosova, taj isti stariji čovek je odgovorio: „Nikada se ne bih preselio u drugi kraj Kosova, samo na mesto gde su grobovi moga oca i moga dede“.¹²

Kod starih i odraslih u izbeglištvu, primetan je osećaj socijalne i lične nekompetencije, posebno kada je u pitanju roditeljstvo. Veliki je teret osećanja bespomoćnosti uz osećanje odgovornosti za život potomstva, sa kojima se unapred treba nositi. Čitave porodice, naročito one višegeneracijske, uglavnom pokazuju da je odnos dete-roditelj ili žena-muž, zasićen lošim osećanjima u tolikoj meri da članove dijade umrtvljuje u potencijalu za akciju koja vodi rešenju. Uz evidentno gubljenje ritualne autentičnosti svakodnevice, nastaje i gubitak autentičnih događanja među ostarelim supružnicima, koji na žalost potpuno bivaju prekinuti smrću jednog od njih.

Sve to utiče na formiranje kolektivnog osećanja manje vrednosti. Jake doživljaje ratne traume¹³, kao snažnog potresa, učesnici radionica imaju potrebu da stalno iznova prepričavaju, sve dok oni ne izgube svoju afektivnu vrednost, odnosno svoj ometajući uticaj. Ova pojava je iskorišćena u grupnom radu kao korisno abreagovanje, uz kombinaciju populacije dece ili mlađih osoba, koji svojim učešćem „vuku“ članove grupe u aktivnost prevazi- laženja nastalog stanja. Dobro osmišljen i usmeren radioničarski rad smanjuje napetost prouzrokovanu afektima, pa samim tim sprečava disocijaciju psihe. Od izbeglih lica često može da se čuje: „Bolje da sam skončao na kućnom pragu...“, čime oni odaju sliku ljudi koji se boje života i koji su odustali od svakog vida samostalnog razvoja, potpuno uronjeni u dela i pomoć drugih. Ovaj strah od života vodi do preteranog straha od smrti.¹⁴ Taj je strah prirodno intenzivniji kod starih ljudi.

Gubitak sopstvenog doma nije samo materijalni gubitak. Pošto je dom objektivni okvir identiteta jedne porodice, makar ona bila samo dvočlana, sastavljena od ostarelih supružnika, taj gubitak povređuje mnogo dublje. Narušavanjem interakcijskog sklopa nestaje i posebnost i postojanost neke porodice, njena prošlost i budućnost. Nestankom pak objektivnih znakova neke porodične i lične istorije i svih „sitnica koje život znače“ teško je uspostaviti liniju života porodice i pojedinca.

Na početku radioničarskog rada nekada postoji otpor, ali kada se početno stanje prevaziđe, dolazi do velikih promena. Pokazalo se da je moguće „otkriti skriveno blago“, odnosno potencijale, bez obzira na uzrast učesnika radionice. Mada je ovaj proces kod dece znatno brži, javlja se i kod starih lica. Mehanizmi prilagođavanja novim životnim uslovima u izbeglištvu, sigurno obuhvataju učenje i prihvatanje novih socijalnih uloga u novom okruženju, unapređenje komunikacije i uključivanje u socijalne aktivnosti, kako bi se sprečila socijalna izolacija i dezintegracija, podstaklo očuvanje dostojanstva i autonomije ličnosti.

Brojni socijalni i fizički stresovi predstavljaju rizik za staru osobu i ističu potrebu postojanja direktnih beneficija podrške i održavanja zdravlja, kao i povratak psihosocijalnog blagostanja. Tada se koriste emocionalni i finansijski resursi, instrumenti za obezbeđivanje različitih vrsta usluga i informacija, pokušaji sastavljanja rasturenih porodica.

Pojava radosti i prijatnih osećanja kod izbeglih, bar u neko prvo vreme je retkost, što je sasvim razumljivo. Radost je u izbeglištvu ugušena mnogim teškim osećanjima. Kada se pojavi, kratko traje, može da uplaši i izazove osećanje krivice, a i osećanje besa prema sebi i drugima koji su je izazvali ili ispoljili.

Pružanje psihosocijalne podrške kroz program „Zdravo da ste“ u mešovitim uzrastnim grupama brže je dao rezultate u resocijalizaciji nego njegova primena u „čistim“ uzrastnim grupama, sastavljenim od starih ljudi u Gerontološkom centru u Nišu. Međutim, iskustveno se događa da rituali, kojima se obeležavaju svi značajni događaji, praznici, slavlja, religijska obeležavanja, čine da dvočlane porodice starih ponovo dožive svoju posebnost i poboljšaju socijalnu razmenu unutar parova i između njih. Čini se da ovi rituali čuvaju lični integritet i kontinuitet, pa često nakon radioničarskog druženja može da se čuje: „Ovo je meni melem na ranu“. Interakcijski odnos među članovima radioničarske grupe biva nastavljen i onda kada je druženje završeno, zato što su ljudi, razmenom i učešćem u radionici, gurnuti iz stanja pasivnog pri-

12 Navedeno prema: Worldwide Refugee Information, http://www.refugees.org/world/articles/serbialead_nr00_1.htm

13 Videti: Jung, K.G. (1971) *O psihologiji nesvesnog*, Novi Sad: Matica Srpska – Odabrana dela, str. 376.

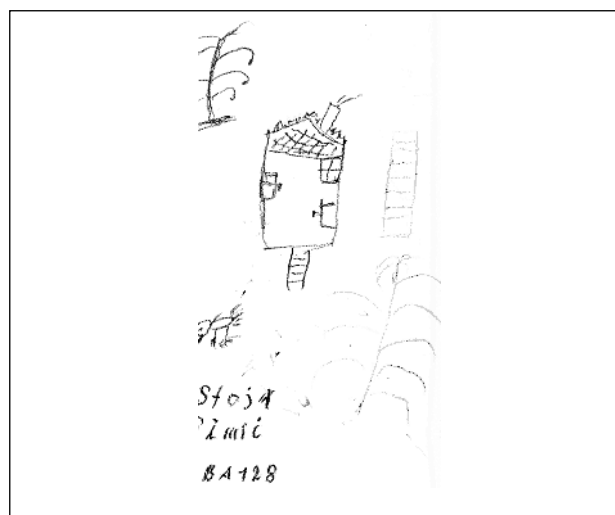
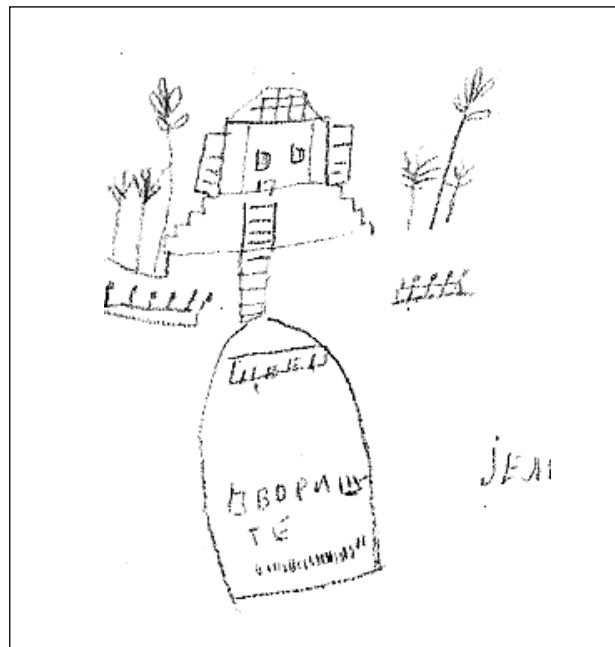
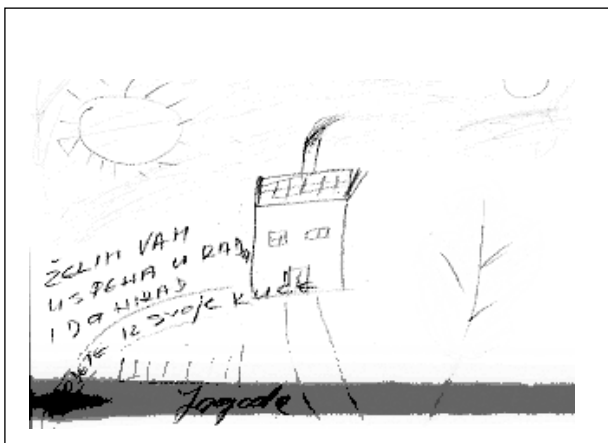
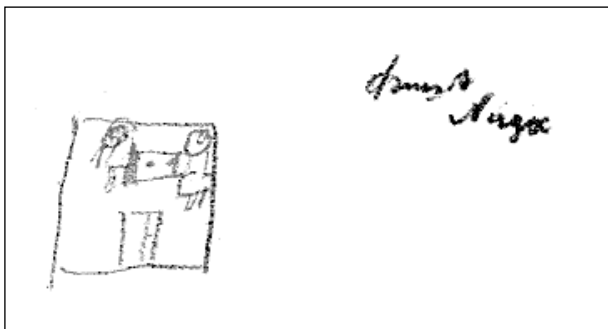
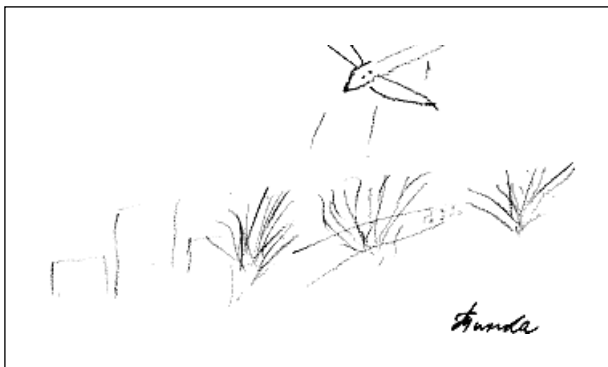
14 Depresija i melanholija su upravo problemi hrabrosti, te nastaju kod ljudi koji se boje života. Videti: Becker, E. (1987) *Poricanje smrti*, Zagreb: INTRO "Naprijed", Biblioteka Psiha, str. 255.

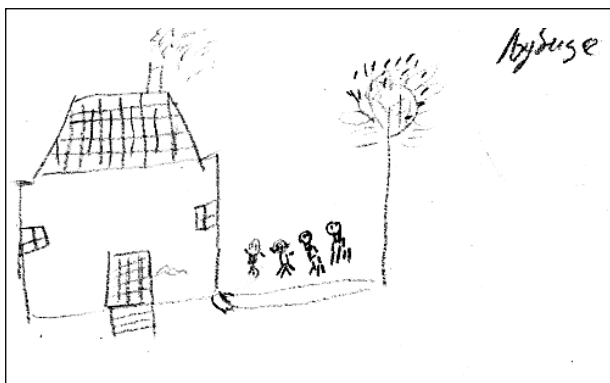
manja pomoći u aktivnost. Dugogodišnjim sakupljanjem zapisa o narodnim običajima, izrekama, receptima za spravljanje hrane ili lekova, mladi u okviru programa "Zdravo da ste" otrgli su od zaborava veliko narodno blago iz svih krajeva odakle su izbegli Srbi. Stari i odrasli rado su se prisećali svih "sitnica" i redosleda mnogih društvenih događanja, a mladi su ih predano beležili i izdali knjigu za nezaborav. Kroz čitavu lepezu osećanja vezanih za običaje iz krajeva odakle su došli, stari i odrasli više nisu bili usamljeni, beskorisni, povučeni i pasivni, a bez identiteta kolektivne pripadnosti, smanjene su teškoće u druženju. Žene su kroz etno-program, kao izrada i vez slavskih peškira, miljea, kuvarica, pletenjem zglavaka, šalova i džempera sa narodnim motivima i u bojama svoga kraja, uz nabavljeni

materijal i organizovanu prodaju, mogle sebi da ostvare zaradu, što njima nije bilo nevažno. Muškarci su svojim umećem u drvodeljstvu takođe bili u situaciji da osmisle svoje slobodno vreme i zarade.

U okviru radne terapije u Gerontološkom centru u Nišu, pružena im je mogućnost izrade ručnih radova, što snažno vraća osećaj korisnosti i samopoštovanja. To su važni elementi resocijalizacije koji doprinose laganom mirenju sa procesom starenja, kao neodvojivim delom života, koji i u izbeglištvu može biti lep i ispunjen.

Sve prikazane crteže uradile su žene izbeglice u uzrastnom dobu od 60 i više godina. Crteži su nastali novembra 2004. godine na radionici „Moj lični prostor“ u prostorijama Gerontološkog centra u Nišu:

Umesto zaključka

Crtanje kuće kao ličnog izbora za očuvanje svoje sopstvene prošlosti, u većem broju slučajeva nije samo predstava materijalnog gubitka – porodična kuća je okvir u koji je smešten identitet porodice i ličnosti, kojim se određuje posebnost i postojanost svake porodice ponaosob. Ovakvim izborom motiva za crtanje mnogi odaju jasnu poruku da su spremni da uspostave „liniju života“, koja je „tamo negde“ prekinuta ratom i izbeglištvom i koja je imala porodicu kao zajednicu i svakog člana ponaosob. Crtež kuće je odraz činjenice da

čovjek uvek ima saznanje i dovoljno kapaciteta, da njegovo lično i porodično okruženje čuva i gradi unutrašnji prostor, bez obzira na neizvesnu budućnost izbeglištva.

**Miomira Kostić, PhD.
Radmila Đorđević**

Workshops with refugees - Special experiences from the work with elderly people

The authors explain the phenomenon of refuge as a form of experience which differentiate refugees from indigenous population. They explore changes in number and geographical distribution of refugees in Serbia and Montenegro. Also, the method of work and goals of the humanitarian organization "Hi Neighbor" are elaborated. The paper is focused on the workshops with elderly people. One of the workshop activities is drawing on the topic „My personal space“. In the pictures drawn by refugees the readiness for establishment of „life line“, interrupted „somewhere“, by the war and refuge, is pronounced.

Godišnja konferencija Britanskog kriminološkog društva

(Portsmouth, UK, 6. - 9. jul 2004. godine)

Konferencija Britanskog kriminološkog društva je 2004. godine održana u Portsmouth-u, univerzitetskom gradu na jugu Engleske. Tema konferencije bila je *Kriminologija, kriminalna politika i pravna regulativa*. Kao i ranije konferencije Britanskog kriminološkog društva, i ovu konferenciju karakterisali su raznovrstan sadržaj i visok kvalitet. Većinu učesnika, kao i uvek, činili su britanski kriminolozi, ali su, pored njih, bili zastupljeni i kriminolozi iz SAD, Kanade, Izraela, Australije, Norveške, Portugala, Rusije i drugih zemalja. Ipak, na ovoj Konferenciji je bilo primetno manje učesnika iz drugih zemalja, ali i znatno niži prosek godina učesnika, odnosno veće učešće mladih naučnih radnika, u poređenju sa konferencijama održanim prethodnih godina. Na Konferenciji je bila predstavljena i naša zemlja: dr Vesna Nikolić-Ristanović, predsednica Viktimološkog društva Srbije, izložila je rad na temu "Novi trendovi u pravnim i širim društvenim strategijama u vezi sa trgovinom ljudima u Srbiji."

Na konferenciji su prezentirana tri plenarna izlaganja i nekoliko stotina radova u 99 sekcija. Plenarna izlaganja su imali Philip Stenning iz Novog Zelanda, Barbara Hudson iz Engleske, i Kieran McEvoy iz Severne Irske. Pored plenarnih izlaganja i rada u sekcijama, na Konferenciji je prikazano i nekoliko zanimljivih filmova značajnih za proučavanje odnosa medija prema kriminalitetu.

U svom izlaganju pod nazivom "Dva modela društvenih odgovora na kriminalitet – postoji li realan treći put?", Philip Stenning je izložio dva osnovna pristupa u društvenim odgovorima na kriminalitet: moralno zasnovan, punitivni, model u čijoj osnovi je zastrašivanje (za njega se zalaže konzervativna desnica) i ka prevenciji usmeren, restorativni model, uglavnom promovisan od strane političara leve orijentacije. Philip Stenning je izložio prednosti i mane oba modela, kao i razloge zbog čega nijedan nije uspešan u smislu efikasnog odgovora na kriminalitet. Najzad, Stenning je izneo argumente za „treći put“, koji bi bio izgrađen na dobrim stranama postojeća dva modela.

Barbara Hudson je izložila rad pod nazivom „Pravda i granice zajednice“ u kome je ispitala

pojam pravde u savremenom društvu, sugerišući kriminološke i penološke perspektive koje su okrenute ka ostvarivanju pravde van granica lokalne zajednice. Hudson je postavila čitav niz pitanja koja prožimaju savremene društvene odgovore na kriminalitet, a koja zahtevaju bavljenje pravdom na mnogo širem geografskom planu: konstrukcija izvišoca kao monstruma, bombaš samoubica i državna reakcija koju nije briga za stradanje nevinih civila, poslodavci i vlade koji ne vode brigu o zagađenju okoline itd.

Na završnoj plenarnoj sesiji poznati severnoirski kriminolog Kieran McEvoy govorio je na temu „Rekonstruisati pravdu: kriminologija, ljudska prava i tranzicija posle konflikta“, u kome je izneo rezultate svojih istraživanja u Severnoj Irskoj.

Impozantan broj radova u skoro sto sekcija obuhvatio je gotovo sve značajne kriminološke teme. Ovde ću nabrojati samo jedan deo njih: maloletni prestupnici i maloletničko pravosuđe, prevencija maloletničke delinkvencije, kompjuterski kriminalitet i novi oblici borbe protiv njega, rod, nasilje i seksualnost, profesionalna kultura u krivično pravosuđe, nasilje i viktimizacija, organizovani kriminalitet, analiza pretnji terorizmom, antiterorističke mere, biometrija, identitet i telo, mediji, proizvodnja vesti i potrošnja, rezumevanje i odgovori na zločine iz mržnje, društveni, pravni i politički aspekti prostitucije, kretanje ljudi i pravda, odgovori na potrebe žrtava, odgovori na nasilje u porodici, žene u zatvoru, antisocijalno ponašanje, strah od kriminala, škole, kriminalitet i pravda, tortura, policija i kršenje prava, zloupotreba droga, rasizam, viktimizacija i društvena isključenost i seksualno nasilje nad decom. Ipak, zanimljivo je da niko, osim autorke ovog prikaza, nije imao izlaganje o društvenim odgovorima na trgovinu ljudima, što može da govori o pretežnoj nezainteresovanosti britanskih kriminologa za bavljenje ovom temom.

Na kraju Konferencije najavljena je tema, vreme i mesto održavanja sledeće Konferencije Britanskog kriminološkog društva: *Ponovno buđenje kriminološke imaginacije*, od 12 do 14. jula 2005. godine, University of Leeds.

Dr Vesna Nikolić-Ristanović

Okrugli sto: "Podrška žrtvama – svedocima u krivičnom postupku"

(Beograd, 14. - 15. mart 2005. godine)

U Beogradu je 14. i 15. marta 2005. godine održan okrugli sto «Podrška žrtvama – svedocima u krivičnom postupku». Skup su organizovali Ministarstvo pravde SAD, Kancelarija za razvoj međunarodne pomoći i obuku (OPDAT) i Ambasada SAD u Beogradu.

Okrugli sto su otvorili Sam G. Nazzaro, stalni pravni savetnik Ambasade SAD u Beogradu za pitanja koordinacije vladavine prava i pružanje pomoći tužilaštvima Srbije i Crne Gore u procesuiranju slučajeva organizovanog kriminala i ratnih zločina, i Roderik W. Mur, zamenik šefa misije Ambasade SAD u Beogradu. Prisutnima su reči dobrodošlice uputili Nataša Kandić, osnivačica i izvršna direktorka Fonda za humanitarno pravo i Siniša Važić, Predsednik veća za ratne zločine, Okružnog suda u Beogradu.

Uvodno izlaganje, koje se odnosilo na žrtve i svedoke, imala je Mery Jo Speaker, specijalista za žrtve i svedoke iz federalnog tužilaštva Istočne Oklahome, Muskogee. Svoje izlaganje Mery Jo Speaker, započela je istorijatom programa za žrtve i svedoke. Kao značajne elemente koji su doprineli razvoju ovih programa navela je razvoj viktimologije i ženskog pokreta. Takođe su značajni Programi kompenzacije za žrtve, koji se pokreću na Novom Zelandu (1963), i aktivistički pokreti žrtava. Izlagačica je posebno naznačila kao značajne pojavu SOS – Paris (1985), službe koja se odnosi na sudove i to posebno na informacije o krivičnom postupku, i Službu za podršku žrtvama (*Victim support*), London (1979).

U daljem izlaganju Mery Jo Speaker je dala definiciju žrtve i svedoka i navela ciljeve i misiju službi za žrtve i svedoke. Kao osnovne ciljeve službe navela je pomoć u savladavanju posledica emocionalnih trauma, učestvovanje u krivičnom postupku, obezbeđivanje reparacije i izlaženje na kraj sa problemima povezanim sa viktimizacijom. Osnovna misija ovih službi, kako je navela Mery Jo Speaker, je pružanje emotivne podrške žrtvama i svedocima, pratnja i zastupanje na sudu za žrtve zločina i njihove porodice, kao i podrška svedocima tokom krivičnog postupka.

Uobičajene fizičke reakcije na sudsko iskustvo, kako navodi Mery Jo Speaker, su: mučnina, zaustavl-

janje daha, žeđ, znojenje, gubitak apetita, nervoza, kršenje ruku i plakanje. Najčešće emocionalne reakcije na sudsko iskustvo su : strah, ljutnja, osećaj krivice, stid, tuga, žalost. Psihičke reakcije na sudsko iskustvo su ponovno preživljavanje događaja, košmari, panika, šok i gubitak emocionalne reakcije.

Vrste pomoći koje ova Služba nudi, kako je predavačica navela, su: hitno reagovanje (fizička prva pomoć, emotivna prva pomoć, intervencija u krizi, zaštita od daljih povreda), uspostavljanje kontakta (identifikovanje slučaja, komunikacija, procena potreba), informacije (sudski sistem, svrha, procedure, ljudi, upućivanje), obaveštavanje (inicijalni kontakt, status slučaja, datum/vreme/mesto ročišta, promena datuma ročišta ili odlaganja, dispozicija slučaja i ishod), usluge (prevoz, smeštaj, parkiranje, bezbedan prostor za čekanje, orijentacija u sudnici, sudska pratnja, intervencija u krizi, briga o deci, intervencije kod poslodavaca, lične potrebe, posebne potrebe, upućivanje i finansijska pomoć) i koordinacija (pripreme pre suđenja, promovisanje saradnje svedoka, efikasnija saslušanja i suđenja, promovisanje istine i pravde).

Drugo izlaganje imala je Katharine T. Cobb, zamenica administrativnog pomoćnika Okružnog javnog tužioca pri Kancelariji Okružnog javnog tužioca okruga New York. Tema njenog izlaganja je bila: "Uspešno formiranje Programa podrške žrtvama - svedocima". Na samom početku izlaganja ona je naglasila da bez svedoka u suštini nema ni sudskog postupka. Kao razloge zbog kojih svedoci izbegavaju svedočenje ona navodi: strah od optuženog, nepoverenje u pravosuđe, nedovoljno razumevanje sudskih procedura, udaljenost od mesta suđenja, probleme sa prevozom, problemi viza i problemi vezani za siguran smeštaj tokom svedočenja. Takođe kao eventualne probleme navodi nedovoljnu koordinaciju između sudova i svedoka i probleme koji mogu proisteći usled upotrebe različitih jezika. Neki svedoci, kako navodi Katharine T. Cobb imaju socijalne, zdravstvene ili emocionalne probleme i to može otežavati njihovo pojavljivanje na sudu. Neki od ovih problema su postojali pre izvršenja krivičnog dela a neki su nastali kao posledica krivičnog dela.

Da bi se prevazišli razlozi za nepojavljivanje pred sudom, izlagačica je navela da su u SAD počeli da rade koordinatori za svedoke/žrtve u okviru programa zaštite svedoka/žrtava. Koordinator treba da uspostavlja kontakt između policije, tužilaštva i sudija i da se bavi svim logističkim pitanjima u vezi sa svedočenjem i da razvija ekspertizu. Po potrebi, koordinator može upućivati svedoke/žrtve na odgovarajuće institucije-organizacije koje nude specifične vidove pomoći. Još jedna od uloga koordinatora je da pomaže svedoku da se izbori sa strahom od sudskog procesa i sa nepoverenjem u pravosuđe, davanjem potrebnih informacija i emotivnom podrškom.

Uvođenjem koordinatora smanjuju se prepreke koje su onemogućavale svedoke da se pojavljuju pred sudom. Da bi se izvršila pravilna procena potreba svedoka, kako navodi izlagačica, treba obratiti pažnju na sledeća pitanja: Ko su svedoci? Šta brine svedoke?, Ko je u kontaktu sa svedokom u toku suđenja? U kojoj fazi se «gubi svedok»? Koje usluge - službe postoje u zajednici u kojoj živi svedok?

Ono što je bitno pri razvijanju Programa, kako navodi Katharine T. Cobb, je pravilno referentnog imenika kontakt usluga i razvijanje standardnih procedura. Takođe, koordinator mora da se sastaje sa svima koji posredno ili neposredno učestvuju u sudskom sporu, odnosno sa organima reda, sudskim organima, tužiocima, NVO i vladinim zvaničnicima. Važno je jasno prezentirati misiju programa i potpisati protokole o uzajamnoj saradnji sa svim relevantnim institucijama.

U zaključnom delu svog izlaganja, Katharine T. Cobb je ukazala na bitne elemente na koje treba posebno obratiti pažnju pri formiranju ovakvih programa. Potrebno je identifikovati međunarodne organizacije koje mogu da pomognu po pitanju transporta u međunarodnim slučajevima. Važno je izabrati odgovarajuću osobu za koordinatora i pravilno je edukovati. Jedan od bitnih preduslova za dobro funkcionisanje programa je stabilan izvor finansiranja, koordinisanje i unapređivanje postojećih usluga.

Posle ovih izlaganja prikazan je kratak film u kome su žrtve raznih krivičnih dela i porodice žrtava govorile o svom iskustvu kako su se osećali posle izvršenog krivičnog dela i kakvo je njihovo iskustvo vezano za Službu za žrtve/svedoke.

Sledeće izlaganje je imala Danielle Cailloux, Međunarodni Krivični Tribunal za bivšu Jugoslaviju (MKTJ), šef odeljenja za podršku žrtvama i svedocima u postupcima za ratne zločine, na temu «Haški Tribunal: Podrška žrtvama-svedocima».

Odeljenje za žrtve i svedoke Haškog tribunala doprinosi efikasnom funkcionisanju MKTJ, po rečima Danielle Cailloux, tako što pomaže svedocima koji treba da se pojave na sudu, bez obzira da li su pozvani od strane sudskog veća, tužilaštva ili odbrane. Pri izradi politike rada ove službe vodi se računa da svi svedoci mogu svedočiti sigurno, bezbedno i da svedočenje ne dovodi do njihove sekundarne viktimizacije. Osnovni principi ove službe su neutralnost, poverljivost i visoki stepen integriteta. Služba osigurava da svi svedoci budu informisani o njihovim pravima, pogodnostima koje mogu da koriste i da imaju jednak pristup uslugama odeljenja. U svom sastavu ova služba ima Odeljenje za zaštitu koje koordinira pitanja sigurnosnih mera, Odeljenje za podršku, koje pruža socijalno i psihološko savetovanje i pomoć svedocima i Operativno odeljenje koje je zaduženo za logističke zadatke i administraciju vezanu za svedoke. Ova služba ima svoju terensku kancelariju u Sarajevu.

Odeljenje za podršku žrtvama-svedocima nudi sledeće usluge: Informacije, brošure, video filmove, pratnju tokom putovanja za traumatizovane svedoke, 24-satnu podršku asistenta za svedoke, putničko i zdravstveno osiguranje, psihijatrijsku i psihološku pomoć, udoban i bezbedan smeštaj uz obezbeđenje obroka, dnevnicu za svedoke, naknadu za izgublenu zaradu, brigu za decu, brigu za zavisne članove porodice.

Uloga osobe za podršku tokom svedočenja je da pripremi svedoka na nepredvidivo vreme čekanja do početka svedočenja, za zatvoreni prostor u kome će se nalaziti i na iščekivanje samog toka suđenja koji je nepoznanica za većinu svedoka. Takođe, njena uloga je i da ukaže svedoku na moguće reakcije, fizičke i emotivne, da pruži praktične informacije i pažnju, kao i da pokuša da opusti osobu za svedočenje. Važno je ukazati svedoku šta ga očekuje tokom suđenja - na činjenicu da će optuženi biti prisutan, ulogu sudije i unakrsno ispitivanje ali i na činjenicu da će osoba za podršku biti u blizini. Nakon svedočenja, uloga osobe za podršku je da da dodatne povratne informacije i pomogne svedoku da ode sa osećajem da je uradio značajnu stvar. U trenucima posle svedočenja moguća je izrazita emotivna i fizička uzbuđenost, pa je vrlo važno razgovarati sa svedokom o suđenju koje je upravo završeno i povezati prošlost, sadašnjost i budućnost.

U sledećem delu svog izlaganja Danielle Cailloux daje statističke podatke koji se odnose na godišnji pregled ukupnog broja svedoka i osoba u pratnji koji su se pojavili pred MKTJ od 1998. godine, zatim broj svedoka, sudskih veštaka, sve-

doka po Pravilu o izvođenju dokaza br. 98 i dece, polnu strukturu svedoka, broj svedoka optužbe i odbrane. Zatim daje grafikon na kome se može uočiti poreklo svedoka i pregled svedoka po starosnim grupama. Sledeći grafikon pokazuje koje su zaštitne mere koristili svedoci pri svedočenju: pseudonim, zaštita lica, zaštita lica i pseudonim, uređaj za izmenu lica – glasa, kombinacija lica – glas - pseudonim, zatvorena sednica, zatvorena sednica - pseudonim, potpuna anonimnost, video veza i odvojena soba za svedoke.

U zaključnom delu svog izlaganja Danielle Cailloux je navela neke motive za svedočenje pred MKTJ kao što su: govoriti u ime onih koji su mrtvi, reći svetu istinu o onome što se dogodilo, traženje pravde za budućnost i nada da se ti zločini neće ponoviti.

U poslednjoj sesiji prvog dana Okruglog stola «Podrška žrtvama –svedocima u krivičnom postupku» stručnjaci iz Srbije koji su prisustvovali ovom skupu su izneli svoja iskustva.

Vesko Krstajić, Okružni sud Beograd, Veće za ratne zločine, izneo je svoja iskustva vezana za suđenja za ratne zločine. Nataša Kandić, iznela je iskustvo Fonda za humanitarno pravo u suđenjima za ratne zločine. Fond za Humanitarno pravo je radio na obezbeđivanju svedoka, odnosno na pojašnjavanju razloga svedocima zašto je važno da svedoče. Takođe, Fond za humanitarno pravo i sama gospođa Kandić hrabрили su svedoke i pomagali im tokom svedočenja. Nataša Kandić je, takođe, ukazala da Fond nije bio zadovoljan radom tužilaštva i suda tokom suđenja, odnosno da sud i tužilaštvo nisu bili dovoljno senzibilisani za potrebe žrtava. Kandićeva je naglasila da smatra da bi bilo potrebno uvesti posebne službe za žrtve u sudovima u Srbiji. Siniša Važić, Predsednik veća za ratne zločine, Okružnog suda u Beogradu, se nije složio sa konstatacijom da tužilaštvo i sudstvo u slučajevima ratnih zločina nije dovoljno senzibilisano za rad sa žrtvama.

Mihailo Vitorović, Zamenik Specijalnog tužioca za organizovani kriminal, je u diskusiji naglasio izuzetno dobru saradnju specijalnog tužilaštva, policije i NVO u slučajevima trgovine ljudima. On je, takođe, ukazao na jedan sasvim nov koncept u našem pravosuđu gde se primenjuju sve mere za zaštitu sigurnosti žrtava i pristup koji ih neće dodatno viktimizirati. Aleksandar Olenik, iz Agencije za koordinaciju žrtava trgovine ljudima, je naglasio da je agencija u kojoj on radi nešto slično onome što je u svom izlaganju navela Katharine T. Cobb, koordinator za žrtve, s tim što oni rade isključivo sa žrtvama trgovine ljudima. Agencija za koordinaciju

žrtava trgovine ljudima prati žrtvu od njenog identifikovanja do okončanja sudskog procesa ili povratka u zemlju porekla.

Jasmina Nikolić, iz Viktimološkog društva Srbije upozнала je prisutne sa radom Službe VDS *info* i podrška žrtvama. VDS je štampalo brošuru namenenu žrtvama i svedocima "Žrtve i svedoci u krivičnom pravnom sistemu". Jedan od planova VDS-a za budućnost je osnivanje službe za svedoke, po gotovo istovetnom modelu koji je prezentovan u prvoj sesiji Okruglog stola. Marijana Savić, iz Atine, NVO koja vodi sklonište za žrtve trgovine ljudima - domaće državljanke, je iznela svoje mišljenje da postoji potreba za ovakvom službom. Naime, imala je prilike da se susretne sa žrtvama trgovine ljudima koje su bile preplašene pre svedočenja, i to kako samim svedočenjem tako i susretom sa okrivljenima.

Drugog dana Okruglog stola prikazan je film Haškog Tribunala za žrtve/svedoke. Film daje praktične informacije za svedoke pred ovim sudom počevši od bezbednog dolaska, smeštaja, informacija o tome koje mogućnosti za zaštitu identiteta postoje, do veoma praktičnih podataka vezanih za zdravstveno stanje i način oblačenja.

Posle filma, Mitar Đurašković, iz MUP Srbije, Kancelarija Nacionalnog koordinatora za borbu protiv trgovine ljudima, govorio je o saradnji policije i tužilaštva u slučajevima trgovine ljudima, i o saradnji MUP-a, IOM i SECI centra pri obezbeđivanju bezbednog povratka žrtava trgovine u zemlju iz koje su došle.

Dragan Jovanović, iz Uprave za obezbeđenje-Odeljenje za zaštitu ostalih republičkih organa, koja vrši zaštitu svedoka pred specijalnim sudom u Beogradu, rekao je da se ova jedinica prvenstveno brine o bezbednosti žrtava i svedoka ali na način koji ne povređuje žrtvu. Često je potrebno da svedoci koji nisu iz Beograda provedu nekoliko dana u Beogradu, na lokacijama koje ova Služba obezbeđuje. Tada se uspostavlja prijateljski i ohrabrujući odnos sa žrtvom, i ne nosi se oružje. Njihova jedinica je bila u poseti Haškom Tribunalu i upozнала se sa njihovom Službom za žrtve i svedoke. Nadaju se da će iskustva koja su stekli u poseti moći da primene i kod nas i unaprede službu.

Posle ovih izlaganja, Sam G. Nazzaro je u ime organizatora zahvalio učesnicima na razmeni iskustava i izrazio nadu da će uskoro doći do formiranja Službe za žrtve i svedoke u Srbiji.

Okrugli sto se mogao podeliti po kvalitetu na dva dela. Prvi deo na kome su izlagali gosti iz inostranstva i drugi deo na kome su govorili predstavnici iz Srbije. Izlaganja gostiju iz inostranstva su bila izuzetno dobra, zastupljena u materijalima, pro-

praćena video prezentacijom i praktičnim demonstracijama. Drugi deo okruglog stola, na kome su govorili predstavnici iz Srbije, bio je nedovoljno pripremljen i sveo se na nekoliko kraćih izlaganja koja nisu bila zastupljena u materijalima.

Organizator je u tehničkom smislu veoma dobro osmislio ovaj skup u lepom ambijentu hotela *Hyatt regency* i uz dodelu raznih simboličnih poklona tokom radnog dela. Okrugli sto: «Podrška žrtvama

– svedocima u krivičnom postupku» je bila dobra prilika da se domaća javnost upozna sa radom Službi za podršku žrtvama – svedocima u SAD i u Haškom tribunalu. Najvažniji zaključak ovog skupa je da je i sudovima u Srbiji potrebna ovakva služba. Ostaje nam samo da se nadamo da će domaći sudovi, kao i strani donatori, imate sluha za ovaj problem i finansirati osnivanje ovakve službe i kod nas.

Jasmina Nikolić

SLOBODANKA KONSTANTINOVIĆ
VILIĆ, NEVENA PETRUŠIĆ

Krivično delo nasilja u porodici: Pravna praksa u Republici Srbiji

Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš, 2004, str. 137.

Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju iz Niša izdao je 2004. godine knjigu *Krivično delo nasilja u porodici: pravna praksa u Republici Srbiji*, koja predstavlja pionirski poduhvat naučne i stručne obrade i analize relevantnih podataka o pravnoj praksi, uspostavljenoj prilikom procesuiranja dela porodičnog nasilja. Ova studija nastala je kao rezultat rada autorki u naučno-istraživačkom projektu o jednoipogodišnjoj policijskoj, javnotužilačkoj i sudskoj praksi na teritoriji Srbije, posle usvajanja novih zakonskih rešenja u oblasti krivičnog zakonodavstva koja se odnose na inkriminisanje nasilja u porodici. U našoj zemlji, kulturološki stav, dugogodišnje ratno okruženje i materijalno siromaštvo, uticali su da teme na koje javnost reaguje i pokazuje makar kakvo interesovanje, budu u domenu folk-kulture, u kojoj je dnevno dostignuće „glamura“ glavni cilj. Ukoliko autori istraju u svojim nastojanjima da se na naučni i stručni način pozabave pitanjima i pojavama koje nas u ogromnom obimu okružuju, a nisu „glamurozne“, to je njihov rad vredniji pažnje i zaslužuje da bude predstavljen javnosti. Autorke Slobodanka Konstantinović Vilić i Nevena Petrušić dugogodišnje su aktivistkinje nevladinih organizacija u zalaganju da zaštite povređena i ugrožena prava žena i dece, odnosno svih onih koji su bili žrtve nasilja. One su profesorke na Pravnom fakultetu u Nišu.

Knjiga *Krivično delo nasilja u porodici: pravna praksa u Republici Srbiji* sadrži: predgovor, tri poglavlja, zaključke i predloge na srpskom i engleskom jeziku i popis literature.

U prvom delu knjige „Predmet i opis istraživanja“, autorke najpre opisuju *Background istraživanja*, iznoseći društvene prilike u Srbiji kao okvir za sagledavanje nasilja u porodici i ujedno kao odraz socijalnog stava i načina regovanja na njega. Ističe se način rada i ciljevi zalaganja ženskog pokreta u Srbiji, koji je usmeren na „promenu odnosa države i društva prema ovoj društveno opasnoj pojavi“. Zalaganje za drugačiji krivičnopravni tretman ove pojave trajalo je duže od deset godina i na kraju,

ipak, rezultiralo uvođenjem nove inkriminacije u čl. 118a u Zakonu o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Srbije od 28. februara 2002. godine. Ovim krivičnim delom, kao i inkriminisanjem silovanja bračne supruge, konačno je postignut konkretizovani formalno-pravni okvir za proširene mogućnosti legitimne borbe protiv ovog oblika kriminaliteta. Autorke su kao početak istraživanja odredile datum 9. mart 2002. godine, kada je Zakon stupio na snagu. *Predmet istraživanja* obuhvatio je sve policijske, javnotužilačke i sudske predmete, formirane prilikom procesuiranja dela sa elementima nasilja izvršenim prema članovima porodice: svi oblici ubistva (čl. 47, 48, 49. KZRS) i pokušaji ubistva, teška telesna povreda (čl. 53. KZRS i pokušaj), laka telesna povreda (čl. 54 KZRS), ugrožavanje opasnim oruđem pri tuči ili svadi (čl. 56 KZRS), ugrožavanje sigurnosti (čl. 67. KZRS), kleveta (čl. 92. KZRS) i nasilje u porodici (čl. 118a KZRS). Istraživanje je obuhvatilo period do 30. decembra 2003. godine. Pregledano je i analizirano 620 predmeta, i to: 159 policijskih predmeta, 251 predmet tužilaštva i 210 sudskih predmeta.

Ovako postavljeno kriminološko istraživanje imalo je svoje ciljeve. *Ciljevi istraživanja* su određeni kao neposredni i posredni. Neposredni cilj odnosio

se na sticanje saznanja o postupanju policije i organa pravosuđa u Republici Srbiji u slučajevima primene svih oblika nasilja prema članovima porodice, krivičnopravno određenim prema navedenim inkriminacijama. Posredni, nevidljivi, ali najznačajniji cilj treba da se ostvari ugradnjom predloga i zaključaka ovog istraživanja u budući Nacionalni plan za borbu protiv nasilja u porodici i u „strateškom planiranju koordinisane društvene akcije koja obezbeđuje adekvatne institucionalne mehanizme za registrovanje i praćenje slučajeva nasilja u porodici, protokole o međuinstitucionalnoj saradnji na lokalnom i nacionalnom nivou u preventivnom i represivnom delovanju, programe za edukaciju profesionalaca, standardizaciju u tretmanu nasilja u porodici“. Ovako postavljen predmet istraživanja zahtevao je određeni postupak, koji su autorke opisale u tački 4. prvog dela rada pod nazivom *Metodologija rada*.

Drugi deo knjige “Nasilje u porodici – teorijski okvir” objašnjava šta su *Oblici i vrste nasilja u porodici*. Ukazuje se na dugotrajno poimanje ove pojave kao na dobro čuvanu porodičnu tajnu koja, kao takva, „ne sme“ da bude predmet javnog reagovanja, pre svega od strane formalne društvene kontrole, gde kulturološki stav sredine i uvrežene navike imaju svoju posebnu snagu. Ona uništava porodicu i porodične odnose, razara biće porodičnog života kroz izdaju poverenja, osećanja sigurnosti i pribežišta za članove porodice. Ipak, mnogobrojna kriminološka istraživanja iznela su na uvid naučnom, stručnom i opštem mnjenju neke osnovne uzročno-posledične veze i pojave vezane za ispoljavanje nasilja u porodičnim odnosima (da je porast nasilja u društvu direktno povezan sa porastom nasilja u porodici, da su najčešće žrtve nasilja u porodici žene, deca i stare osobe, da su posledice izloženosti nasilju brojne.). Autorke iznose fenomenološke odlike nasilja u porodici (definicije nasilja i nasilja u porodici, oblike nasilja u porodici, definiciju nasilja u braku, kao i pravni, medicinski i individualni i društveni okvir ove pojave). Zatim sledi etiološko objašnjenje, kao *Teorijske koncepcije o nasilju u porodici*. Sva teorijska objašnjenja autorke su podelile u dve grupe, i to: kao objašnjenja kojima se nasilje u porodici objašnjava individualnim faktorima vezanim za ličnost nasilnika (psihološke teorije, psihoanalitički pristup, psihijatrijske i sociopsihološke teorije) i kao ona koja polaze od toga da je nasilje u porodici prouzrokovano društvenim faktorima i uticajima (sociološke, ekonomske i feminističke teorije).

Autorke naglašavaju da je tamna brojka nasilja u porodici ogromna, ali da je ipak moguće utvrditi i

saznati izvesne podatke o rasprostranjenosti ovog oblika kriminaliteta. *Rasprostranjenost i obim nasilja u porodici* upravo pruža saznanja o ovom fenomenološkom pokazatelju. Počeci borbe protiv nasilja u porodici, makar i kroz saniranje posledica prvobitno, ostvarivani su otvaranjem skloništa za pretučene žene još sedamdesetih godina prošloga veka u SAD, Engleskoj i drugim zemljama Zapadne Evrope. Prvi programi edukacije i obuke za profesionalce, koji se bave nasiljem u porodici, otpočeli su u SAD još 1977. godine. Zatim se u razvijenim zemljama sveta po prvi put pružaju ili proširuju oblici krivičnopravne i građansko-pravne zaštite potencijalnim i stvarnih žrtava nasilja. U našoj zemlji, aktivistkinje ženskih grupa ohrabrivale su žrtve nasilja, ističući da nikada „nema opravdanja za nasilje“. I druge postavke takvog pristupa deo su tačke 4. pod nazivom *Strategije preventivnog delovanja*.

Možda najupečatljiviji sadržaj knjige, nosi naziv *Nasilje u porodici i nasilje u braku – predrasude i stereotipi*. Autorke nude popis od deset najrasprostranjenijih predrasuda, vezanih za naše podnevlje, koje treba pročitati i upamtiti, kao deo promene kulturnog stava prema ovoj pojavi. To nije tekst samo za one koji su preživeli nasilje - prepoznaće se, već i za one koji ga u tom obliku nikada nisu doživeli – biće oprezniji i naslutiće ga. Setite se nekog filma ili knjige, svog rođaka ili suseda, ili sebe (to nije sramota) i u pretposlednjoj tački saznaćete da „žaljenje i kajanje koje nasilnik pokazuje izvesno vreme posle izvršenog nasilja“ NE ZNAČE da se on promenio.

Značajan deo teorijskog dela rada čini *Pravo na pravnu zaštitu od porodičnog nasilja u Republici Srbiji*, deo podjednako koristan laicima i pravnicima, sociolozima i psiholozima, lekarima, da lakše, brže i efikasnije prepoznaju pojavu i predoče žrtvi moguće oblike zaštite kroz organe formalne društvene kontrole.

Najznačajniji deo rada svakako čini poglavlje III “Rezultati istraživanja”. Autorke su istakle da *Rezultati i analiza istraživanja pravne prakse u procesuiranju slučajeva nasilja prema članovima porodice u pojedinim gradovima* u Srbiji treba da ukažu na: učinioce i žrtve krivičnih dela, na samo delo, na postupanje policije i pravosudnih organa, tužilaštva i suda. Analizom je bilo obuhvaćeno pet gradova u Srbiji: Beograd, Leskovac, Niš, Novi Sad i Subotica. Za svaki grad prikazani su opšti podaci o predmetima i pojedinačno analizirani policijski predmeti, predmeti tužilaštva i sudski predmeti. Najveći broj predmeta u ispitivanom uzorku bio je analiziran u Beogradu (56 policijskih, 120 u tužilaštvu i 109 sudskih), zatim Novom Sadu (51

policijski, 32 u tužilaštvu i 55 sudskih), Nišu (15 policijskih, 37 u tužilaštvu i 16 sudskih), Leskovcu (16 policijskih, 17 u tužilaštvu i 4 sudska) i Subotici (3 policijska, 8 sudskih; predmeti iz tužilaštva nisu bili dostupni). Autorke su prilikom analize predmeta utvrdile da se u nekim gradovima izvršeno nasilje prema članovima porodice češće u praksi kvalifikuje kao krivično delo laka telesna povreda ili neki drugi oblik inkriminacije protiv života i tela (Novi Sad). Isto tako, kod nekih sudskih predmeta konstatovano je da je „postupak u toku“, pa nije bilo moguće prikupiti sve činjenice. Kod drugih, opet, istraživačice su konstatovale: „sudija ne želi da sarađuje“ (Leskovac). U izvesnim slučajevima zakonski pojam „član porodice“ bio je tumačen suviše restriktivno, pa izvestan broj krivičnih dela nije bio kvalifikovan kao čl. 118a. Naime, autorke su primetile da pojam „član porodice“ treba šire tumačiti, pogotovo kada je reč o bivšim supružnicima, čiji međusobni odnosi ne prestaju formalnim prekidom bračne zajednice. Sukobi oko vršenja roditeljskog prava i oko deobe bračne imovine predstavljaju najčešće povode da se nasilje nastavi. Nekada bivši supružnici nastavljaju da žive u istom stambenom prostoru, što samo doprinosi učestalosti sukoba. Autorke se zalažu za pružanje pravne zaštite od nasilja u porodici supružnicima koji su nekada bili u braku, nezavisno od toga da li žive u istom stambenom prostoru ili na odvojenim mestima.

Primer društvene reakcije na porodično nasilje ili put do pravde kroz lavirinte pravosudnog sistema opisan je u slučaju bračnog i porodičnog nasilja čija je žrtva M.K. To je žena koja se 2001. godine javila dežurnoj službi S.O.S. telefona u Nišu i prvi put nekome poverila da je žrtva bračnog nasilja koje godinama trpi. Autorke su izabrale da opišu ovaj stvarni primer doživljenog nasilja i da tako, na najupečatljiviji način, pokažu „lavirint“ neefikasnosti organa formalne društvene kontrole koji su se u ovom, a i mnogim drugim slučajevima, opredelili da selektivnim sprovođenjem formalne zakonitosti opravdaju svoje bitisanje. Ovaj deo knjige treba čitati ponovljeno i svako ko stremi da se u svom profesionalnom radu ili ličnom angažovanju dokaže kao pobornik zaštite prava žrtava, neke delove treba da govori naizust, često.

Stavovi profesionalaca u policiji, tužilaštvu i sudu o nasilju u porodici i njegovom sankcionisanju dobijeni su na osnovu istraživanja, čiji je uzorak obuhvatio 81 ispitanika, i to: na području Beograda 10 policajaca, 10 tužilaca i 10 sudija, na području Novog Sada, Subotica i Niša – po 5 policajaca, po 5 tužilaca i po 5 sudija i na području Leskovca – 2

policajca, 2 tužioca i 2 sudije. Polna struktura ispitanika nije bila unapred strogo određena. Ipak, istraživačice su razgovor vodile sa manjim brojem ispitanika od predviđenog – ukupno 22 policajca, 23 tužioca i 19 sudija opštinskih i okružnih sudova, tako da je ukupan broj ispitanika bio 64. Ispitanici su izneli svoje stavove o nasilju, učiniocima i žrtvama, tako što su navodili svoje poimanje nasilja u porodici („Šta podrazumevate pod nasiljem u porodici?“); nabrajali uzroke nasilja u porodici; dali odgovore o učiniocima i žrtvama nasilja u porodici („Koji su članovi porodice najčešće nasilnici?“); o posledicama porodičnog nasilja na žrtvu („Da li znate šta je sindrom zlostavljane žene?“); o odnosu nasilnika prema nasilju u porodici; o odnosu žrtve prema nasilju u porodici; o odnosu ostalih članova porodice prema nasilju u porodici („Kakav je odnos ostalih članova porodice prema žrtvi nasilja“ i „Kakav je odnos ostalih članova porodice prema nasilju u porodici?“); ostajanje sa nasilnikom, napuštanje nasilnika i sigurnost žrtve; obraćanje za pomoć; stavovi o radu institucija pravnog sistema na otkrivanju i kažnjavanju nasilnika (obraćanje policiji i očekivanja u odnosu na policiju, intervencija policije na licu mesta, reakcija suseda na intervenciju policije, ocena stepena edukovanosti policije, ocena stepena efikasnosti policije, uticaj pokretanja krivičnog postupka na ponašanje nasilnika, određivanje pritvora nasilnicima, postupanje tužilaštva kad se žrtva porodičnog nasilja ne pridružuje gonjenju, odbacivanje krivične prijave, sankcije u slučajevima porodičnog nasilja, efikasnost rada suda, adekvatnost zakonskog rešenja kojim je inkriminisano nasilje u porodici, nedovoljnost krivičnopravnih mera zaštite); predlozi novih zakonskih rešenja (potreba za specijalizacijom u policiji i pravosudnim institucijama, potreba za preventivnim merama zaštite, potreba za novim zakonskim rešenjima u drugim granama prava, saznanja o rešenjima u stranim pravnim sistemima, „idealna“ pravna zaštita od nasilja u porodici); mišljenje o radu centara za socijalni rad, policije, tužilaštva, suda i nevladinih organizacija.

Poslednje, IV poglavlje rada „Zaključci i predlozi“ sadrži 40 uočenih pojava vezanih za istraživanje pravne prakse o procesuiranju krivičnih dela nasilja prema članovima porodice, pred organima unutrašnjih poslova, tužilaštvima i sudovima u pet gradova Srbije. Ovaj deo knjige ujedno pruža najdragocenije observacije vezane za istraživanje ove pojave. Poglavlje je prevedeno na engleski jezik. Isabel Markus, profesorica na Pravnom fakultetu Univerziteta u Bafalu, SAD (School of Law, Buffalo University, USA) je pregledala i uredila prevod zaključka na engleski jezik.

“Literatura“ sadrži popis od 66 bibliografskih odrednica, koje mogu poslužiti kao vodič za dalje istraživanje ove pojave.

Prikazom ove knjige želela bih da zainteresujem čitalačku javnost, pre svega profesionalce, da obavezom svog profesionalnog opredeljenja prema ovoj pojavi, koja se uopšte ne događa negde drugde, već ovde i sada, putem čitanja ove knjige upotpune svoja saznanja, i ako je potrebno promene svoj lični odnos prema nasilju. Ukoliko zaštita prava žrtava porodičnog nasilja zahteva

preokret u postupanju i odnosu stručne, profesionalne i opšte javnosti prema ovoj pojavi, knjiga „Krivično delo nasilja u porodici – pravna praksa u Republici Srbiji“ pruža sasvim dovoljno razloga da tako i bude. Državni organi više nemaju opravdanje da je nepostojanje inkriminacije razlog da ignorišu vapaj žrtava da budu zaštićene od ponovljenog vršenja nasilja. Nova krivičnopravna regulativa i rezultati istraživanja predstavljeni u knjizi samo su potvrdili opravdanost drugačijeg pristupa ovoj pojavi.

Dr Miomira Kostić

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ
NATAŠA HANAK

Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti

Viktimološko društvo Srbije i Prometej,
Beograd, 2004 godine, str. 94.

Publikacija “Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti”, autorki dr Vesne Nikolić- Ristanović i mr Nataše Hanak sumira i prezentuje čitaocu dvogodišnje iskustvo Viktimološkog društva Srbije (VDS) u traganju za modelom istine i pomirenja koji bi odgovarao prostorima bivše Jugoslavije.¹ Naime, nakon međunarodne konferencije “Koji model istine i pomirenja odgovara bivšoj Jugoslaviji”, koju je Viktimološko društvo organizovalo u oktobru 2002 godine, usledio je produžetak započetih aktivnosti osveščivanja problema i iniciranja građanskog dijaloga. Objavljen je javni poziv građanima da dostave svoje ideje i predloge na ovu temu, a započet proces dijaloga nastavljen kroz seriju javnih diskusija širom Srbije. Po principu koncentričnih krugova, aktivisti lokalnih nevladinih organizacija koji su bili učesnici konferencije organizovali su susrete na lokalnom nivou uz podršku aktivista VDS koji su inicirali i moderirali razgovore i prezentovali relevantne video materijale. U periodu od godinu dana (maj 2003. - jun 2004. godine) održano je ukupno 12 tribina² sa ukupno 149 učesnika.

1 Aktivnosti projekta i publikovanje sakupljenog materijala podržali su Fridrich Ebert Fondacija i Ministarstvo za kulturu i medije, Republike Srbije.

2 Novi Sad, Leskovac, Velika Plana, Novi Pazar, Kragujevac, Subotica, Beograd, Barajevo, Vrnjačka Banja, Niš, Kuršumlija i Knjaževac.

Ova publikacija daje veran zapis razmišljanja i dilema građana o procesu dolaska do istine i pomirenja na našim prostorima, a zatim sumira iznesene ideje i daje konkretne predloge. U tom smislu to je produkt pažljivo planiranog i razvijanog projekta: aktivističko-istraživački poduhvat kombinovan je sa iniciranjem i moderiranjem dijaloga, u formi nalik focus grupama.

Publikacija sadrži četiri celine: *Razumevanje osnovnih pojmova, Istina i pomirenje u Srbiji danas, Kako treba da izgleda proces istine i pomirenja, Zaključci i preporuke.*

Ozbiljnost i konstruktivnost svih učesnika u pristupu temi vidi se i iz potrebe da se pre započinjanja dijaloga definišu ili bar preispitaju pojmovi koji se upotrebljavaju (istina, pomirenje, poverenje, krivica, odgovornost, itd.). Već na ovom nivou izdvajaju se jasno dve ravni diskursa – individualni i društveni koji u velikoj meri određuju i doživljaj mogućnosti praštanja i pomirenja. Dok većina učesnika ističe neophodnost utvrđivanja istine i dolaženja do pomirenja, istovremeno sumnja u mogućnost da se to spolja zaista može i postići. Spram pozitivnih primera koji govore da je na individualnom nivou moguće očuvati ili ponovo postići poverenje, opšta ocena o mogućnosti uzajamnog poverenja između suprotstavljenih etničkih grupa je uglavnom pesimistička. Kao posebni procesi vide se opraštanje, koje se povezuje sa procesima unutar pojedinca, i pomirenje, kao proces između dve osobe, dve grupe ljudi, dve zajednice. Diskutuje se o individualnom ili kolektivnom u krivici, odgovornosti, priznanju. Uvodničari na tribinama ponudili su korisna razmatranja i na sledeća pitanja: šta je pomirenje, na čemu se zasniva, kroz koje faze prolazi. Istaknuto je da je na uspostavljanju poverenja moguće raditi tek po završetku konflikata. Takođe, model istine i poverenja mora poštovati specifičnosti predratnog konteksta i ratnog iskustva i

neće biti isti za sve delove bivše Jugoslavije, niti sve strane u sukobu. Iz stranih modela možemo mnogo naučiti, ali ih ne možemo automatski i bez provera i prilagođavanja preuzeti.

Dolaženje do istine podrazumeva suočavanje sa istinom o zločinima počinjenim na svim stranama. Kažnjavanje počinilaca se prepoznaje kao važan preduslov poverenja, ali se sumnja da postojeći model krivičnog prava može da obezbedi saznavanje celovite istine i donese pravdu za sve žrtve. Sam proces istine i pomirenja se prepoznaje kao potreban zbog priznavanja žrtava, njihovih gubitaka i patnje, ali i zbog prekidanja duge tradicije negiranja i nepriznavanja, zbog oslobađanja balasta prošlosti - neispričanih i neobrađenih tereta koje već generacijama na ovim prostorima roditelji ostavljaju deci u nasleđe.

Kao glavne prepreke za proces istine i pomirenja učesnici su najčešće navodili: preopterećenost svakodnevnim egzistencijalnim problemima i teškoćama preživljavanja u prolongiranoj ekonomskoj krizi, nedostatak političke volje ili hrabrosti nove vlasti da otvori ove teme i suoči se sa nasleđima prethodnog režima, negativna uloga medija u formiranju javnog mnjenja prema istini i pomirenju vezano za prošla ali i sadašnja iskustva, učesnici procenjuju da stav medija ide od nezainteresovanosti čak do mere poticanja netrpeljivosti i raspirivanja mržnje, zatim stanja straha i poricanja, i iz njih proistekli stavovi netolerancije, nepoverenja, etnocentrizma i gajenja predrasuda. Istina je tako mozaik sačinjen od parčića objektivnog i parčića subjektivnog, individualnog i društvenog konteksta, naše prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, našeg i "njihovog".

Istina su i pozitivni i negativni primeri izneseni na ovim tribinama. Iskustva saradnje, prevazilaženje neprijateljstva, razlika, pomoć u nevolji pojedinaca sa "različitih strana" daju optimizam za mogućnost pomirenja i mirnog suživota, dok nas konflikti, diskriminacija na nacionalnoj i verskoj osnovi, isključivost i nepoverenje podsećaju da se na putu do održivog mira još treba dosta raditi na svim nivoima. Moderator tribina se ovde ne zadržavaju, razmatraju dalje korake ka istini i pomirenju, tragaju od čega treba krenuti, ko treba da ima inicijativu i koga još treba uključiti, kakav treba da bude taj proces: na čemu treba raditi, kako ga učiniti uspešnim, kako doći do istine i pomirenja, kako je učiniti dostupnom i neizbežnom.

Kao jasan predlog izdvojio se stav da treba krenuti od saznavanja istine i rešavanja sukoba i podela unutar samog srpskog društva. Inicijativa i odgovornost se očekuje na svim nivoima, od državnog vrha do svakog pojedinca, ali je jasna ideja

da je stav i odgovornost državnih organa neophodan element iniciranja procesa istine i pomirenja. Takođe, zbog regionalnog karaktera ratnih sukoba, građani prave paralele i očekuju regionalne inicijative koje bi pomogle u upoznavanju i povezivanju sa sličnim inicijativama u drugim zemljama bivše Jugoslavije i prevazilaženju doživljaja jednonacionalne frustriranosti i prozivanja/samoprozivanja. Zbog specifičnog iskustva i uloge u društvu u ovaj proces treba uključiti medije, nevladine organizacije, verske zajednice, zatim pojedince - kako žrtve rata (logoraši i njihove porodice, porodice nestalih ili poginulih, izbeglice i raseljeni, učesnici rata), tako i osobe koje imaju pozitivna iskustva, osobe iz mešovitih brakova, mlade koji su potencijal našeg daljeg razvoja i druge koji mogu podržati ovu temu. Slično tome, i istina za kojom treba tragati ima "dve strane" - istina o žrtvama, zločincima, zločinima, ali i o pozitivnim primerima, iskustvima drugih, inicijativama u vezi istine i pomirenja. Nakon utvrđivanja činjenica sledi nužnost razumevanja, kako žrtava, tako i zločinaca i zločina. Utvrđivanje i prihvatanje istine omogućava razvijanje saosećanja sa žrtvom, bez obzira na njena obeležja i pripadnost. Empatija sa drugim i prepoznavanje sličnosti u iskustvima drugih vodi prevazilaženju sopstvenih rana i mogućnosti za susret i oproštaj.

Proces sagledavanja istine i ponovnog uspostavljanja poverenja je složen i bolan, i zato je važno da bude dobro planiran i vođen, da koristi iskustva drugih zemalja koje rade na pomirenju, da bude višestruk i kompleksan, koristi znanja različitih stručnjaka i ključnih ličnosti u društvu, cenjenih i nekompromitovanih. Proces treba voditi na više nivoa: individualnom nivou, na nivou grupa i organizacija, zatim širih zajednica, na nacionalnom i međudržavnom nivou. Aktivnosti treba podržati i promovisati, učiniti vidljivijim postojeće aktivnosti i inicirati nove, podsticati umrežavanje i povezivanje.

Naglašen je značaj vođenja razgovora na nivou konkretnih informacija i konkretnog iskustva. Ovako široko shvaćen proces podrazumeva promenu ne samo prema prošlosti već i prema sadašnjosti i budućnosti; promenu odnosa prema sebi i prema drugima. Pitanje adekvatnog vremena i trajanja ovakvog procesa naišlo je na različite odgovore. Ovde iznosim mišljenje kome sam lično sklonija sa stanovišta posmatranja ovog procesa kao procesa suočavanja i prorade traumatskog iskustva. Neophodan preduslov ulaska u ovaj proces je osećaj bezbednosti i nepostojanja aktuelne opasnosti (na ovo nas podsećaju učesnici tribina kada navode egzistencijalnu ugroženost i ekonomsku krizu u društvu kao prepreku procesu istine i pomirenja). Sam proces treba biti pažljivo planiran, postepen i strpljivo, vešto i istrajno vođen. I na individualnim i na društvenom nivou, procesi prorade trauma zahtevaju vreme, strpljenje i podršku. Kontakt sa svojim i tuđim iskustvom, poštovanje za sebe i drugog, priznavanje i razumevanje negativnog uz očuvanje delova pozitivnog iskustva prave most od prošlosti ka pozitivnoj budućnosti.

Učesnici tribina daju i konkretne predloge kako doći do istine o prošlosti i to kroz krivično-pravni sistem (suđenja počiniocima zločina - i pred međunarodnim i pred domaćim sudovima), ali i kroz istraživačko-dokumentacioni rad (prikupljanje svedočenja, dokumenata, iniciranje razgovora i sučeljavanje). Model razgovora koji je korišćen na ovim tribinama ocenjen je od strane učesnika kao dobar način za dolaženje do istina, ali i do poverenja/pomirenja između ljudi sa različitim iskustvom, mišljenjem i stavovima, ideoloških i političkih neistomišljenika. Istaknuta je i važnost poznavanja tehnika medijacije. Pominjana je i mogućnost medijskog praćenja ovakvih razgovora koji bi na taj način bili približeni većem broju ljudi.

Ističe se značaj oblika saznavanja istine na osnovu javnih svedočenja žrtava i učesnika rata, kao što su Komisija za istinu i pomirenje na državnom nivou i građanski tribunali na lokalnom nivou. Utvrđenu istinu treba predstaviti široj javnosti kroz medije - kroz TV emisije i filmove, tematske kampanje, objavljivanje imena žrtava i zločinaca. Zbog odnosa novih generacija prema našoj bližoj i daljoj prošlosti važna su i sistemska rešenja kao što su deideologizacija obrazovnog sistema, korišćenje pouzdano utvrđenih činjenica, svesnost a ne negiranje i potiskivanje niti jednostranost ili preuveličavanje stradanja bilo koje strane. Ustanovljavanje memorijalnog muzeja, Dana za sećanje na žrtve i/ili Dana pomirenja podržavalo bi ovaj svestan i odgovoran odnos prema istini.

Takođe, ne treba zaobilaziti bavljenje postojećim ili prevenciju mogućih konflikata. U tom cilju predložene su aktivnosti osnivanja konflikt-menadžement centra, zajedničke aktivnosti, projekti i manifestacije koje promovišu nenasilnu komunikaciju, edukacija za nenasilnu komunikaciju i medijaciju u konfliktu. Aktivnosti treba specifično usmeriti i na žrtve, obezbediti im pomoć, podršku, terapiju, osnaživanje i povezivanje sa drugim žrtvama sa sličnim iskustvom.

U zaključcima i preporukama autorke sumiraju i zaokružuju iskustva, saznanja i predloge sa ovih radionica i definišu konkretne preporuke. U preporukama se predlaže formiranje Odbora NVO i građana Srbije koji bi lobirali pred državnim organima za usvajanje državne strategije po pitanju suočavanja sa prošlošću. Slični odbor mogao bi se formirati i regionalno na teritoriji zemalja bivše Jugoslavije, a u cilju razmene informacija, koordinacije aktivnosti i lobiranja vlada ovih zemalja. Po mišljenju autorki i građana, uloga medija je jako važna i njih treba pridobiti za otvaranje prema konstruktivnim razgovorima u vezi istine i pomirenja koji bi se vodili u atmosferi slušanja i uvažavanja. Na najvišem nivou, za uspeh procesa istine i pomirenja neophodan je aktivan i konstruktivan stav države, i u tom smislu predlog autorki odnosi se na formiranje vladinog tela, u koje bi se uključili i predstavnici NVO, stručnjaci i drugi pojedinci koji imaju znanja i iskustva i mogu da doprinesu kreiranju državne strategije u vezi sa istinom i pomirenjem u Srbiji.

Ivana Vidaković

WADE MANSELL, BELINDA METEVAR, ALAN THOMSON

A Critical Introduction to Law
(*Kritički uvod u pravo*)

Cavendish Publishing, London,
2004, str. 194.

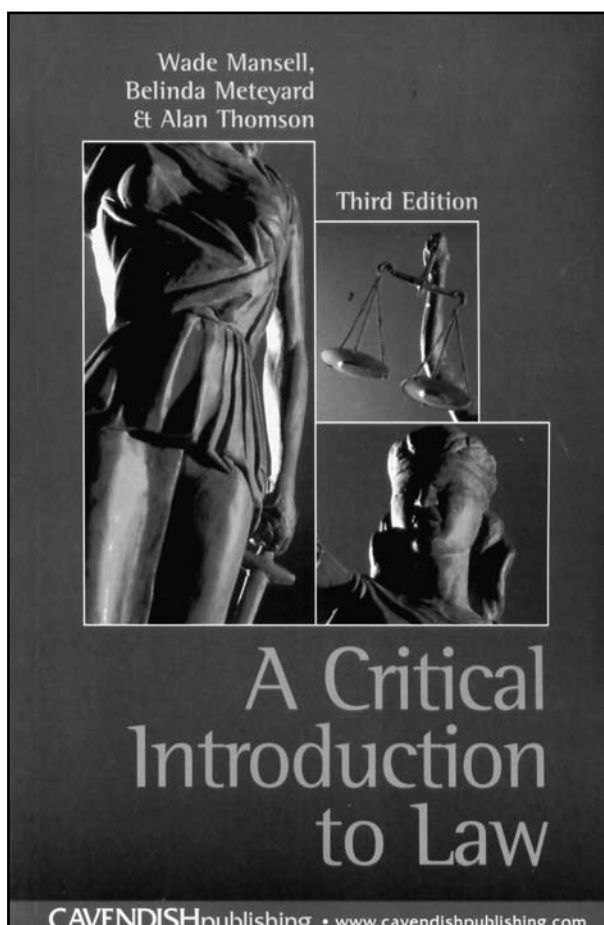
Kritički uvod u pravo nudi drugačiji pogled na pravo i njegovo izučavanje od uobičajenog koji ima polazište u poimanju prava kao objektivnog sistema, skupa pravila koja se moraju poštovati. On demistifikuje ulogu prava u društvu sagledavajući ga u širem kontekstu, u svetlu konkretne društvene realnosti, nasuprot redukciji njegovog bića do pojedinih instituta, principa i procedura. Autori istražuju vezu između prava i društva razvijajući ideju da je pravo interpretacija društvenog iskustva, sekundarna realnost koja reflektuje i podržava određenu politiku i ideologiju. Osnovna teza - da je pravo, najjednostavnije rečeno, manifestacija i potpora moći i kontrole brani se različitim pristupima – filozofskim, sociološkim, antropološkim, i istorijskim na veoma zanimljiv i originalan način.

Ono što je motivisalo autore da se posvete istraživanju i analiziranju veze između prava i realnosti, te njegove uloge u društvu jeste preovlađujući edukativni pristup na studijama prava. Reč je o pristupu koji upravo perpetuirava pravni mit o objektivnosti prava i njegovoj političkoj neutralnosti. Smatrajući da je ovakav pristup izučavanju prava suviše uzak, pa i sam političan, te da podržava nekritičko prihvatanje potrebe postojanja prava, autori su se fokusirali na ulogu prava u kreiranju i održavanju sveta u kome liberalni kapitalizam postavlja uslove. Kada se i raspravlja o ulozi prava onda se to čini u svetlu kategorija reda i poretka, ali se ni tada ne zalazi u pitanje čijeg reda i čijeg poretka, već se opet vraća na stari koncept neutralnosti prava i njegove opšte korisnosti i prihvatljivosti za sve članove društva kako bi se vešto izbegla diskusija o njegovoj političkoj prirodi.

Beskonačne priče i hvalospevi o principu vladavine prava su samo zamaglivanje istine, te zavođenje onih koji izučavaju ili primenjuju pravo u smislu da u svojim naporima ostaju na površini i ne vide suštinu prava kao politike i kao ideologije. Kada studenti kroz proces učenja internalizuju pravo kao stvarnost institucija i procedura, teže je ove kategorije videti kao društveno konstruisane fenomene koji nemaju *prirodnu* egzistenciju i ulogu, već funkciju povezanu sa ekonomskom strukturom i podelom bogatstva unutar društva i sa ideologijom onih koji imaju moć u društvu.

Autori tvrde da postojanje “zdravorazumskog” poimanja prava nije rezultat naivnosti već indikator sposobnosti predstavljanja prava kao neutralnog. Neutralnost prava je osporavana, a u tom cilju posebno mesto je dato feminističkoj perspektivi i antropološkim i istorijskim materijalima u pokušaju da se utvrdi šta je to specifično u vezi sa pravom u društvu kome pripadaju autori i sa redom i poretkom koje pravo treba da ustroji i podrži. Prema autorima (koji i sami potiču iz liberalno kapitalističkog društva – Velike Britanije) posmatranje i analiziranje drugih, odnosno drugačijih društava i istorijskih epoha omogućavaju jasnije sagledavanje načina na koje pravo funkcioniše u savremeno doba u zapadnim kapitalističkim društvima i posebnih, klasnih i rodničkih interesa kojima daje prioritet.

Kritički uvod u pravo započinje razmatranjem zdravorazumskog (uobičajenog) poimanja prava, nastavlja sa istraživanjem njegovog nastanka i sadržine, te upoređuje i suprotstavlja razumevanje sveta u sistemu principa vladavine prava sa drugim sistemima, savremenim ili istorijskim. Teza da pravo kao vrednosno i politički opredeljen sistem održava moć jednih na račun drugih podupire se razmatranjem odnosa polova u društvu liberalnog

kapitalizma i drugim društvima i istraživanjem korena rodne nejednakosti. Dalje se pažnja posvećuje najvažnijim implikacijama principa vladavine prava u međunarodnim okvirima, kao i problemima koje otvara primena pravnih koncepata kao što su vlasništvo, a pre svega privatna svojina i sloboda ugovaranja. Ovi koncepti imaju razorne efekte kada se primenjuju u svetu spoljnog investiranja i finansiranja, kada doprinose situaciji u kojoj servisiranjem velikih kredita siromašnije nacije mnogih zemalja zapravo obezbeđuju finansijsku podršku bogatim nacijama. Na kraju se elaborira koncept kvalitativne, suštinske jednakosti nasuprot formalne jednakosti koju reflektuje princip vladavine prava i nedvosmisleno se podržava ideja socijalne pravde.

Prema autorima, većina "konzumenata prava" gleda na pravo kao na skup pravila koja se bespogovorno moraju poštovati (jer "zakon je zakon") i za njega vezuju silu i prinudu (policija, sudovi, zatvori). Njegova funkcija je sprečavanje nereda i haosa u društvu. Pravo je neophodno u rešavanju konflikta i sastavni je deo društvene stvarnosti. Ono održava red i poredak u društvu, a ostvarenje principa vladavine prava je imperativ i indikator slobodnog i demokratskog društva. Međutim, za autore, pravo nije deo društvene realnosti, već ono postoji nezavisno od nje, nezavisno od društvenih situacija na koje se primenjuje i koje treba da razrešava.

Osnovna ideja, koja se u kasnijim izlaganjima razvija i potvrđuje jeste da je pravo sekundarna, veštačka realnost, jer ono u svojoj primeni menja, prekraja i redefiniše primarnu (društvenu) realnost. Njegovo postojanje nije neophodnost, a priča o vladavini prava je u istom rangu kao i ona o demokratiji ili slobodi. Svima je na izgled sve jasno, svi od njih imaju koristi, ali se pojavljuju problemi kod pokušaja njihovog definisanja i određivanja granica.

Svoje viđenje prava u odnosu na društveni poredak i stvarnost autori iznose u drugom poglavlju. Oni otvaraju pitanje definisanja reda i poretka i pozicija moći u tom procesu, vršeći poređenja sa drugim društvima. Red i poredak uvek imaju politički kontekst i njih definišu oni koji imaju najviše moći u društvu. Tako je i sa pravom. Pravo služi kreiranju i održavanju *nečijeg* poretka. Pravo iz realnih društvenih situacija u svojoj primeni ekstrahuje ono što mu je potrebno, da bi konkretna situacija dobila "pravnu etiketu" i tako bila transponovana u drugačiju (sekundarnu) realnost koja se ne dovodi u pitanje. Da bi pravne interpretacije bile poštovane moraju, razume se, imati legitimitet. Aktuelni izvor legitimiteta jeste demokratija. Tako, legitimitet prava daju "demokratski izabrani predstavnici" koji donose zakone, dok je nekada legitimaciju davao vladar sa

"božanskim pravom". Princip je apsolutno isti, dok je poimanje demokratije relativno.

Ova teza je razrađena u sledećem poglavlju koje navodi primere različitih društava koja legitimaciju za institucije kao što je pravo u zapadnim društvima izvode iz mita i natprirodnog, a probleme koje mi rešavamo pravom rešavaju pomoću drugačijih institucija (npr. vračeva ili sveštenika, korišćenjem različitih obreda). Interesantno je poređenje prava sa medicinom koja je takođe sekundarna realnost i koja interpretira događaje iz stvarnosti dajući im rešenje ili bar objašnjenje.

Četvrto poglavlje je posvećeno odnosu prava i svojine i njihovoj neraskidivoj povezanosti. Svojina je kao i pravo društveni konstrukt koji iziskuje legitimitet. Ona nije prirodna kategorija, iako se u savremenoj realnosti govori o njoj kao prirodnom pravu (što je osnov legitimacije). Ponovo se za potkrepljenje tvrdnje poseže za primerima iz drugih društava (Čejeni, Azande i dr) koji imaju drugačiji odnos prema pitanju "svetosti" privatne svojine. Zaključuje se da i u slučaju svojine postoji prevođenje iz primarnog realiteta (zemlja je npr. primarni realitet) u sekundarni (svojina nad zemljom).

Peto poglavlje je posvećeno pitanju rešavanja konflikta po već pomenutom principu – davanju društvenom realitetu/konfliktu formata u kome može biti rešen. Na primeru centralno-afričkih društava i njihovog načina rešavanja konflikta u kome nema pomenutog prevođenja i interpretacije primarne stvarnosti, autori još jednom opovrgavaju tezu o neophodnosti prava u održavanju reda i rešavanju konflikata.

Šesto, sedmo i osmo poglavlje donose interesantnu komparaciju savremenih zapadnih i drugih društvenih poredaka po pitanju položaja žena, a u nastojanju da se teme o "prirodnom poretku" uloži prava u nametanju i održavanju reda i poretka učine jasnijim. Centralne tačke su polna podela rada i subordinacija žena. Zaključak je da su žene subordinirane u mnogim društvima, ali subordinacija ima različite forme. Kada se žene ne tretiraju kao objekt razmene (*reifikacija žena*) i kada je polna podela rada komplementarna, pre nego opresivna, odnosi među polovima mogu biti slobodni i dobrovoljni. Brak, čijem je razvoju kao instituciji posvećena posebna pažnja, jeste suštinski, *pravni* izraz ženske subordinacije, a patrijarhalna ideologija legitimise rodnu nejednakost.

Deveto i deseto poglavlje proširuju domen sagledavanja dejstva principa vladavine prava i izvan društva u kome je ponikao. Kao što se već moglo zaključiti princip vladavine prava reflektuje samo formalnu jednakost, dok se suštinska

(ne)jednakost ostavlja po strani. U društvu liberalnog kapitalizma pravo daje legitimaciju nejednakoj distribuciji bogatstva, a internacionalizacija "zapadnog koncepta" omogućava da isti princip dotakne i zemlje Trećeg sveta sa razornim efektima. Tako se i na globalnom nivou može lako uočiti *legalno* prelivanje resursa od siromašnih ka bogatima. Autori navode primere siromašnih zemalja kojima Svetska banka i druge moćne institucije (ekspONENTI bogatih zemalja) radi pomoći u restrukturiranju i strukturalnom prilagođavanju odobravaju kredite pod (suštinski) nepovoljnim uslovima, te ovakva pomoć navedene zemlje čini još siromašnijim. Međutim, u svetlu koncepta vladavine prava i svestosti slobode ugovaranja sve je jasno i ovaj problem ne postoji. Zaboravlja se samo na suštinsku nejednakost ugovornih strana, jer, ako su svi i jednaki po svojoj mogućnosti ugovaranja, nisu jednaki u svojoj moći da pregovaraju. I na ovom (globalnom) polju se još jednom dokazuje moć prava da redefiniše stvarnost i ostane neutralno.

Jedanaesto poglavlje je posvećeno problemu odnosa jednakosti i vladavine prava. Zapadni kapitalizam neguje pretpostavke o univerzalnoj ljudskoj prirodi koju odlikuje želja za takmičenjem i sticanjem bogatstva, o *prirodnoj* muškoj agresivnosti i ženskoj submisivnosti. Društvena realnost, međutim, pokazuje da je samo mali broj ljudi uspeo da iskoristi te, navodno svima svojstvene, potencijale, i da je pripadništvo određenoj klasi ili rodu i te kako značajno kada se otvara pitanje (ne)jednakosti.

Sve dok je na snazi princip vladavine prava i jednakosti pred zakonom bogati će biti zaštićeni u svom bogatstvu, a siromašni u svojoj bedi.

Dvanaesto poglavlje predstavlja rekapitulaciju iznetog, koncentrisanu oko ideje socijalne pravde, nasuprot individualističkom konceptu pravde i formalne jednakosti. Autori se zalažu za ostvarenje suštinske jednakosti, jednakosti u krajnjem rezultatu nasuprot formalnoj jednakosti sublimisanoj u principu vladavine prava i jednakosti pred zakonom. Još jednom podsećaju na skrivenu političku suštinu prava, čija je uloga da interpretira stvarnost, a samo je daleko od nje i predstavlja veštačku, istorijski i kulturno uobličenu kategoriju. Prema autorima, propast socijalizma samo pokazuje da je tržišni kapitalizam uspešan u eliminisanju opozicije, a ne i da je jedino mogući i pravedan, te ne treba odustati od njegovog preispitivanja. To čine pokreti svih onih koji su na marginama društva, a ova knjiga upravo ohrabruje čitaoce da razmišljaju i tragaju za svojim odgovorom na pitanje šta su i u kakvom su odnosu pravo i pravda.

Kritički uvod u pravo predstavlja doprinos savremenim teorijama prava, a svojim originalnim upoređenjem kulture liberalnog kapitalizma i drugih kultura nudi bogat izvor korisnih i nadasve zanimljivih saznanja o višedimenzionalnosti stvarnosti i istine. Tako, iako je prevashodno namenjen studentima prava, svojim aktuelnim temama i živopisnim izlaganjem lako može pridobiti širu čitalačku publiku.

Mr Sladana Jovanović